

NR I 1998

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö
Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör
Arkivarie Göran Larsson, Lund
Docent Sten Skansjö, Lund
Professor Anna Christina Ulfspärre, Lund

Innehåll

	Sid.
Lars Larsson & Birgitta Hårdh: Uppåkra – en central plats under skånsk järnålder	1
Anders Nilsson: Circulaire n:o 269 – en unik möjlighet att bedöma skrivkunnigheten i Lunds stift år 1825	15
Per Karsten & Bo Knarrström: Nya stenåldersfynd från norra Skåne – den första kvartsboplatsen	26

Uppåkra

– en central plats under skånsk järnålder

Av Lars Larsson och Birgitta Hårdh

Arkeologiska institutionen, Lunds universitet

Sedan 1930-talet har en järnåldersbosättning vid Uppåkra, några kilometer söder om Lund, varit känd. Redan då uppmärksammades tjocka och fyndrika kulturlager över en stor yta. Senare exploateringsgrävningar har visat att det finns boplatsslämnningar över ett cirka 40 hektar stort område. Sedan 1996 pågår undersökningar av Uppåkra i form av metalldetektorsökningar, bormningar och mindre grävningar. Av resultatet framgår att den är Sydsveriges största boplatss med tjocka kulturlager från äldre järnålder. Metalldetektorsökningen har bidragit med ett stort antal föremål främst från yngre järnålder. Boplatss har därmed varit bebodd i ungefär 1000 år. En del av de påträffade föremålen visar på att den bebotts av en elit, som troligen kontrollerat betydande delar av Skåne. Omfattande handel och hantverk har förekommit. Fortsatta undersökningar är planerade i detta »Lund före Lund».

Inledning

År 1934 uppmärksammades tjocka boplatsslager vid ett gårdsbygge söder om kyrkan i Stora Uppåkra by cirka 5 km söder om Lund (Fig. 1). En mindre arkeologisk undersökning som genomfördes omfattade utgrävning av begränsade ytor och ett fåtal provgropar samt dokumentation av schakten för gårdshusens fundamentsrännor. Därvid framgick att ett mer än 100 meter stort område hade upp till 3 meter tjocka kulturlager. I dessa förekom rikligt med lerlager och sothorisonter samt ett stort fyndmaterial, som bestod av keramik, ben samt järn- och några få bronsföremål (Vifot 1936; Stjernquist 1996). I kulturlagrets översta del påträffades ett parti av ett hus med bevarad golvnivå. Den västra delen av detta ca 7 meter breda hus blev föremål för utgrävning. Ett tjockt lager med träkol och en stor ansamling av förkolnade sädeskorn antyder att huset brunnit ned (Hjelmqvist 1955: 81 ff.). Rikligt med lerklining visar var väggarna störtat samman. Ett stort antal fynd av varierande material tillvaratogs i de olika lagren. Bevaringsmiljön för ben och horn var mycket

god (Berlin 1936). Huset kan dateras till övergången mellan romersk järnålder och folkvandringstid omkring 400 e. Kr., och lagren därunder innehöll keramik från romersk järnålder (Kr. f.–400 e. Kr.).

Uppåkras speciella läge bör också uppmärksammas. Boplatss är belägen på den högsta punkten inom ett betydande område

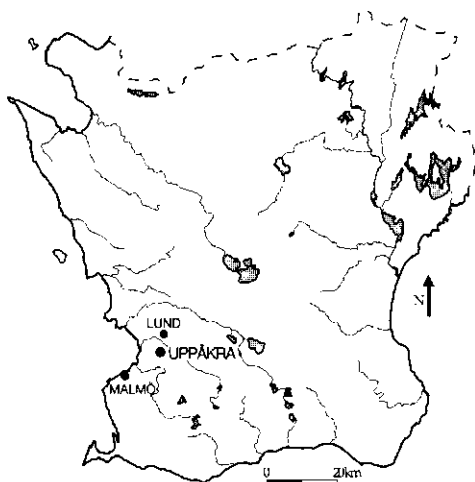

Fig. 1. Läget för Uppåkra.

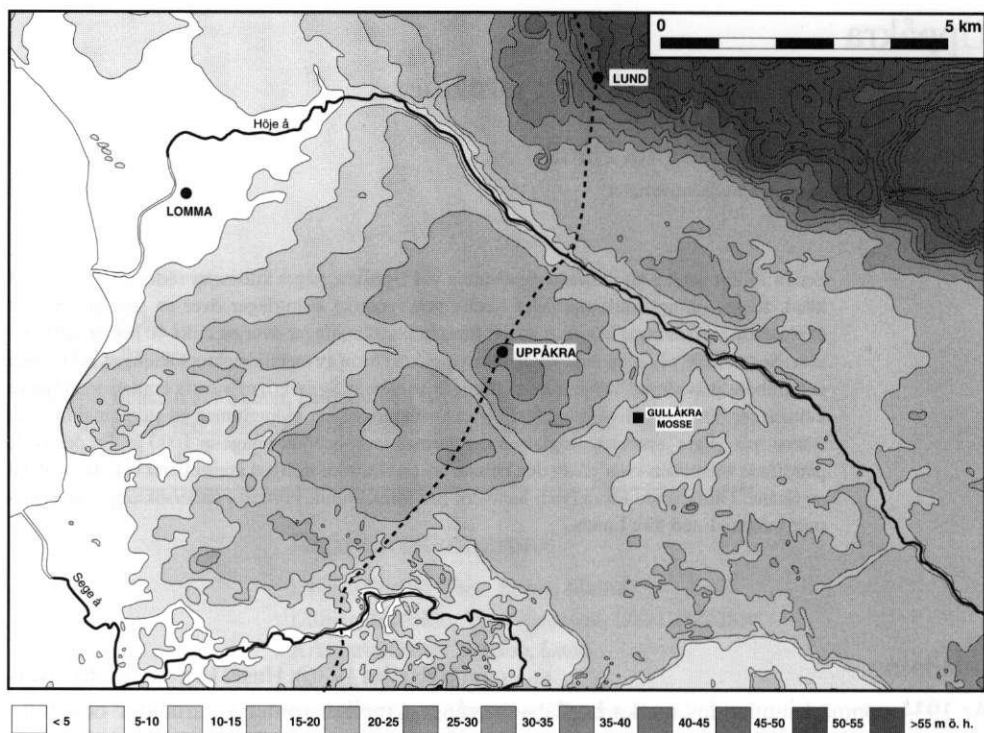

Fig. 2. Lundaslätten med läget för de i texten omnämnda fyndplatserna. Den streckade linjen markerar en sannolikt förhistorisk vägsträckning, till en del ännu existerande.

och därtill mitt på den flacka Lundaslätten (Fig. 2). Därmed har man från Uppåkra kunnat kontrollera ett omland rikt på åker- och betesmarker.

Boplatsens särställning

Under de senaste årtiondena har begränsade arkeologiska undersökningar inom Uppåkra genomförts i samband med exploateringar som vägbreddning, husbyggen och ledningsgrävningar. Uppgifter från dessa ingrepp och den omfattande spridningen av fynd i markytan visar på att fyndplatsen har en betydligt större omfattning än vad som framgick vid undersökningen 1934. Som fornlämning nr 5 inom St. Uppåkra socken är den markerad som en oval yta med en omfattning av 1100 x 600 meter (Fig. 3). På den skånska

fosfatkartan, upprättad av Sockerfabriks-aktiebolaget år 1934, framstår fyndplatsen som den utan motstycke största fosfatkoncentrationen i Skåne (Arrhenius 1934).

Inom fornlämningsområdet finns idag två gravhögar belägna norr respektive söder om den gård vid vars byggnation boplatsen uppmärksammades (Fig. 3). Den norra – Storehög – har en diameter på 20 m, är 3 m hög och har en plan ovansida. Den sydligare – Lillehög – är ungefär hälften så stor. Vid gårdsbygget liksom vid grävning inom kyrkogården har gravar från romersk järnålder påträffats. Dessa är belägna inom boplatensområdet. Därtill finns ett gravfält med såväl skelett- som brandgravar daterade till yngre romersk järnålder inom ett område ett par hundra meter öster om boplatsen, vilket visar på en nära kontakt mellan boplaten och gravplats.

Fynden från kulturlagren kan dateras från slutet av förromersk järnålder fram till tidig folkvandringstid (100-talet f. Kr.–400-talet e. Kr.). Merparten av boplatzlämningarna har kunnat dateras till romersk järnålder med en ansamling kring yngre romersk järnålder/tidig folkvandringstid. Att aktivitet också förekommit senare framgår av enstaka fynd, exempelvis ett ovalt spänne från tidig vikingatid som påträffats på kyrkogården. Informationen om Uppåkra och dess omgivning före 1996 har sammanställts och utvärderats av Berta Stjernquist (1996).

Då resultaten från 1934 års utgrävning

publicerades, fanns det ytterst få boplatser att jämföra med (Vifot 1936). Vid denna tid hade endast en skånsk boplatz från järnåldern undersökts – en husgrund vid Hörte i Sydsåne (Vifot 1934). Genom de senaste årtiondenas omfattande undersökning av järnåldersboplatser, främst i sydvästra och södra delen av Skåne, framgår att Uppåkraboplatzen intar en särställning (Tesch 1992; Björhem & Säfvestad 1993). Inga andra boplatser har så tjocka kulturlager som de i Uppåkra. Inte heller finns det någon annan boplatz med en sådan omfattning som den i Uppåkra. Lerklinings- och benmaterialet från det undersökta huspartiet i

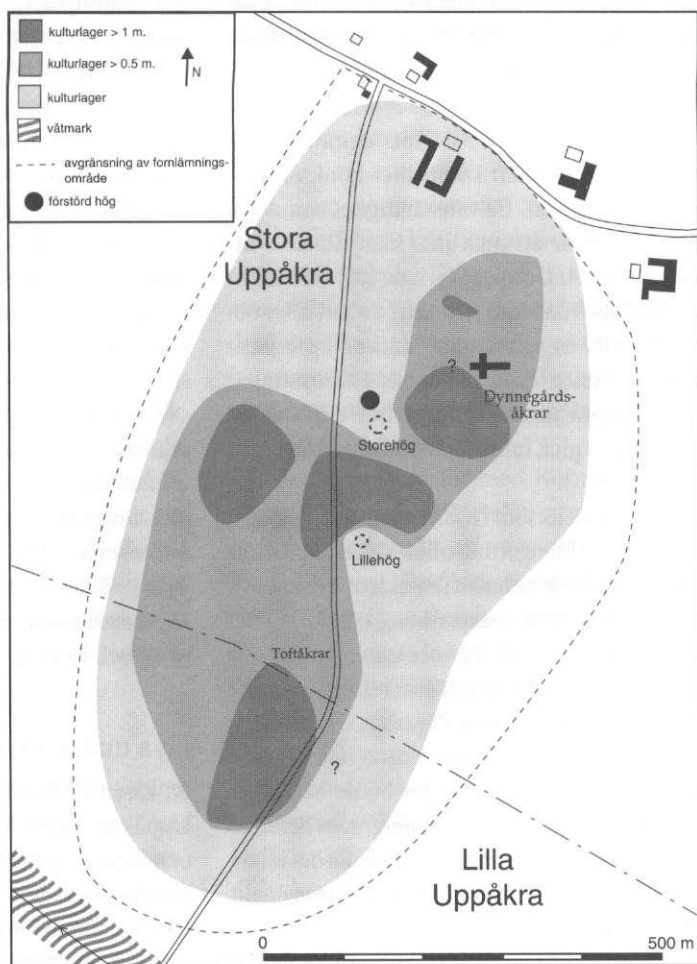

Fig. 3. Uppåkra med markering av koncentrationerna för kulturlagren baserade på borrhningar. En äldre vägsträckning, till en del ännu existerande, har markerats för att visa dess relation till boplatzområdet. Särskilt intressanta åkernamn är markerade. Frågetecknen markerar områden som ännu inte varit föremål för borrhning.

Uppåkra är fortfarande det största från någon förhistorisk hustomt i Sydsverige. Uppåkra synes ha intagit en central roll i den skånska järnåldersbebyggelsen.

Uppåkra – en katalysator för ett nytt projekt

Att Uppåkra efter så många års »törnrosa-sömn» åter aktualiserats beror bl.a. på det ökade intresset för och den fördjupade kunskapen om centralplatsernas betydelse i samhällsutvecklingen under järnåldern. I den arkeologiska litteraturen har Uppåkra uppfattats som ett regionalt järnålderscentrum, kanske för hela sydvästra Skåne, med boplatsen Vä som pendang för nordöstra Skåne (Sjernerquist 1951; Ramqvist 1991; Fabeck 1993, 1994; Jørgensen 1995). Trots detta har man egentligen inte haft så mycket konkret kunskap om platsen. En omständighet som varit besvärande är att man inte känt till dess utsträckning i tid, om det varit en stor och märklig boplatz från äldre järnålder enbart eller om det funnits en fortsättning under yngre järnålder. Enstaka fynd har antytt en bosättning under yngre järnålder, men hur omfattande denna varit gick inte att fastställa utifrån fyndmaterialet.

I Danmark liksom i Mellansverige pågår omfattande forskning kring olika aspekter på samhällsförhållandena under järnåldern. Diskussionen kring politisk maktsamling och religionsskifte har varit livlig. Termer som regioner och centra har därvid kommit i frontlinjen. Tyvärr har mellanområdet, södra Sverige, inte tillmätts den roll och det intresse som detta område med sitt läge och sina kontaktytor borde ha intagit (Callmer 1986, 1991). Forskning, som berör de dynamiska omvandlingar som präglade det första årtusendet e.Kr. i Skandinavien, har marginellt berört Sydsverige.

Under 1996 samlades representanter för

några sydsvenska antikvariska institutioner för att sammanställa ett projektprogram, vilket fick titeln *Samhällsstrukturen i Sydsverige under järnåldern*. Projektgruppen rymmer representanter från Arkeologiska institutionen i Lund, Malmö museer, Riksantikvarieämbetets Uppdragsverksamhet i Lund (UV-SYD) samt Hallands läns museum i Halmstad. Arkeologi, medeltidsarkeologi, kulturgeografi, osteologi, palaeoekologi och keramisk analys är inriktningar som är representerade inom projektgruppen.

Projektet är avsett att analysera hierarkin i bebyggelsestrukturen. Frågor som man kommer att behandla är: Vad avses med begreppet centralplats? När uppstår regional maktsamling över större enheter än byar eller släkten? Är det sådana grupperingar som sedermera samlas i det som är början till den danska staten? Hur inlemmades Sydsverige i det danska riket? Hur såg maktstrukturerna ut här före/under integrationsskedet och senare?

Projektets katalysator är fyndplatsen Uppåkra. För att förstå denna fyndplats speciella struktur är det nödvändigt att sätta in den i en mera informationsrik bild av sydligaste Sverige än den som idag föreligger.

En betydande insats inom projektet blir sammanställning, bearbetning och analys av det omfattande material som framkommit vid exploateringsundersökningarna under de senaste årtiondena. UV-SYD:s omfattande insatser inom Skåne kompletteras med de intensiva exploateringsundersökningarna i Malmöområdet och nya utgrävningar i södra Halland.

Nya undersökningar i Uppåkra

På våren 1996 inleddes nya undersökningar i Uppåkra. Berta Sjernerquists sammanfattning och analys av det kända materialet och dokumentationen har varit en betydelsefull utgångspunkt inför fortsatta insatser (1996).

Avsikten med den inledande undersök-

Fig. 4. Hänge av brons från 400-talet. Omslingande förgyllda ormar, botten i vitmetall. Detta unika spänne har valts till symbol för hela projektet. 1:1.

ningen var att genom olika metoder samla information inför en framtida större utgrävningsinsats. Den viktigaste frågeställningen gällde hur länge boplatser varit utnyttjade samt ifall det inom det ca 40 hektar stora boplatsområdet förekom någon struktur i bebyggelsen. Inom en så omfattande fornlämning som det här är tal om kunde bebyggelsen ha varit olika fördelad under skilda epoker.

Vid Vifots undersökning på 1930-talet daterades de översta delarna av kulturlagret till övergången yngre romersk järnålder/folkvandringstid, även om det i fyndmaterialet fanns inslag från senare perioder. Det rörde sig dock om en mycket begränsad utgrävning. En primär fråga var därför ifall det förelåg mera påtagliga belägg för en fortsättning av bebyggelsen under yngre järnålder och inom vilken del av boplatserna som denna i så fall förekom.

Metalldetektorsökning

En metod som på ett markant sätt har förändrat synen på centralplatser är avsökning med metalldetektor på vissa järnåldersboplatser i Danmark. Metalldetektorn ger utslag för föremål i det översta jordlagret, vilket motsvarar den omrörda ploggången. Avsökning

på tidigare kända fyndlokaler har markant ökat fyndmaterialet på platsen. Detektorsökning av boplatserna Gudme på östra Fyn, som tidigare var kända genom skattfynd i ädelmetall, har t.ex. resulterat i ett flertal nya skattfynd, som visar platsens centrala funktion (Petersen 1994). För fyndplatsen Sorte Muld på östra Bornholm (Watt 1991) och för övrigt även för flera andra boplatser på samma ö har detektorsökningen resulterat i en omfattande kunskapsökning. Följaktligen framstod metalldetektorsökning som en lämplig metod att pröva också i Uppåkra.

Kontakt togs därför med Bornholms museum och den metalldetektorgrupp som har museets förtroende att regelbundet avsöka bornholmska järnåldersboplatser. Denna grupp har genomfört fyra intensiva avsökningar med metalldetektor inom olika delar av Uppåkraboplatserna. Även personal inom projektet har tränats upp och genomfört utvidgade sökningar. Resultatet har varit över förväntan. Mer än tre tusen föremål, främst av brons men också av silver och guld, har påträffats och mätts in. Hela fornlämningsområdet har nu avsökts och det framträder tydliga koncentrationer. Dateringen av fynden sträcker sig från bronsålder till modern tid.

Fig. 5. Överst tre romerska silvermynt, s.k. denarer, från bosättningens äldre skede under romersk järnålder och därunder en arabisk dirhem från vikingatiden. 1: 1.

Fynden ger en förändrad syn på boplatsens användningstid. Tidigare var materialet från yngre järnålder av mycket begränsad omfattning. De flesta detektorupptäckterna dateras däremot till denna tid. Förklaringen bör vara att de yngsta och överst belägna bosättnings-

lagren skadats vid markberedning och att fynden från dessa i betydande omfattning finns i ploggången.

Myntfynden omfattar romerska liksom arabiska silvermynt samt medeltida och senare präglingar (Fig. 5). De romerska silver-

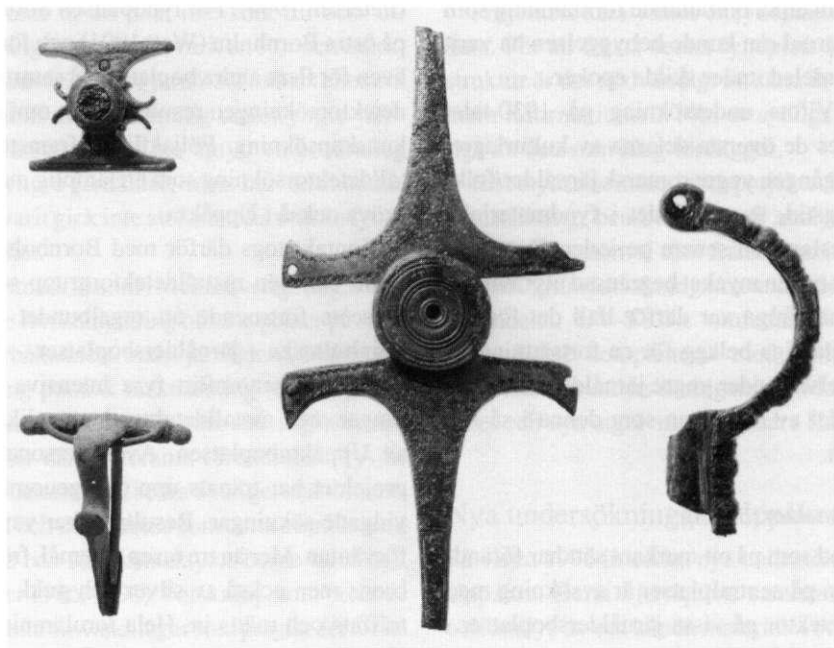

Fig. 6. Föremål från bosättningens äldre skede. Överst till vänster en sporre, nederst till vänster en fibula med hög nålhållare, i mitten ett svärds-kidebeslag och till höger ytterligare en fibula som saknar nål. Samtliga föremål är i brons och tillhör romersk järnålder. 3: 4.

mynten tillhör det första och andra århundradet e. Kr. De arabiska dirhemerna har präglats främst under 700- och 800-talen samt ett mindre antal under första hälften av 900-talet. Beträffande mynt daterade till vikingatid är det påfallande att tidiga arabiska dirhemer är väl representerade. Det hittills yngsta daterade arabiska myntet ärpräglat tidigast 959. Då dirhemerna nu uppgår till ett 60-tal, är det anmärkningsvärt att mynttyper som dominerar skattfynd från decennierna före och efter år 1000, engelska och tyska mynt, helt saknas. Detta skulle kunna tyda på att bosättningen på boplatsen vid Uppåkra upphör under andra hälften av 900-talet.

Till stor del består fyndmaterialet av smycken, ofta av mycket god kvalitet och väl bevarade. Rester av metallbearbetning som smältklumpar och gjutdroppar är vanliga. Detta kan sättas i samband med andra spår av hantverk, t.ex. kamtillverkning vars rester i form av bearbetat horn och ben påträffats.

Viktlod, av olika former och storlekar, tillhör de frekventa detektorfynden och är ett inslag som talar för handel i främst vikingatid. För uppvägning användes en balansvåg, där viktlod lades i den ena vågskålen och bitar av ädelmetall i den andra. Samband med detta bör

de avklippta bitarna av tenar och tackor av silver och guld ha, liksom det faktum att de flesta av de arabiska mynten är sönderklippta.

Det förekommer en hel del föremål, främst fibulor, ett slags dekorativa säkerhetsnålar, från förromersk och romersk järnålder (100-talet f. Kr.– 400 e.Kr.) (Fig. 6). De har dekorationsdetaljer som kombinerar impulser från Romarriket med inhemsk stilutveckling. Troligen har dessa tidiga föremål kommit upp till markytan i samband med nedgrävning i äldre lager under en senare del av bosättningen eller därefter.

Folkvandringstid (400–550 e. Kr.) och vendeltid (550–800 e. Kr.) är väl representerade med dräktsmycken av olika typer. Ett närmast runt hänge, ornerat med två ormar, kan ha hört till en praktfull hästutrustning (Fig. 4). Från vendeltid härrör s. k. fågel- och näbbfibulor (Fig. 7) liksom rektangulära (Fig. 8) och likarmade spännen, flera tiotal exemplar av varje typ. Av den senare typen finns ett av förgylld brons och med inlagda granater i spännets båda ändar. Detta spänne är troligen tillverkat i Frankerriket under 600-talet. En annan kategori spännen som är väl företrädade är de s.k. S-formade med en svängd ormkropp försedd med huvud i båda ändar. Ett praktexemplar är av förgylld brons med inläggning av röda granater (Fig. 9). Flera föremål är mer eller mindre fragmentariska. I flertalet fall rör det sig om smycken som redan sönderdelats under förhistorisk tid.

Det helt dominerande materialet från detektorsökningarna tillhör vikingatiden. Bland

Fig. 7. Fågelfibula av brons 1:1.

Fig. 8. Rektangulärt spänne. 1:1.

Fig. 9. S-format spänne i förgylld brons med dekoration av granater. 4:1.

importföremål från vikingatiden kan ett välbevarat emaljerat spänne, troligen av iriskt ursprung nämnas (Fig. 10). Ett annat föremål, ett delvis förgyllt beslag, har tillverkats i det karolingiska riket.

En patris från vikingatiden ansluter väl till andra tecken på hantverk i Uppåkra (Fig. 11). En patris är en rikt dekorerad form, på vilken man lade ett tunt bleck som hamrades ut så att

formens dekoration återgavs på blecket. Dekoration med djur- och växtornamentik finns på många smycken (Fig. 12). Till vikingatid hör också flera fragment av treflikiga spännen och ovala spännbucklor. De vikingatida smyckena är så gott som alltid fragmenterade och ger intryck av att vara metallskrot avsett för nedsmältning.

Till de mer unika föremålen hör en liten

Fig. 10. Ett välbevarat emaljerat spänne från vikingatid, troligen av iriskt ursprung. 2:1.

Fig. 11. En patris av brons från 900-tal, ansluter väl till andra tecken på hantverk i Uppåkra. 1: 1.

mansfigur av silver (Fig. 13). Mannen bär puffbyxor vilket också finns avbildat på bl. a. gotländska bildstenar (Nylén & Lamm 1978, s. 91, 95).

En rad behornade små figurer från vikingatid går under beteckningen Odensframställningar. Hornen avslutas ofta med fågelhuvuden som ska föreställa Odens korpar Hugin och Munin. Till denna grupp ansluter en liten bronsfigur med horn. Här är hornens yttersta spetsar tyvärr avbrutna. Figuren är emellertid närmare betraktad enögd och har därmed en betydligt säkrare attribuering till Oden än flera andra avbildningar (Fig. 14). Nedre delen av figuren består av en tapp som anger att den suttit fast på något slags underlag.

Fig. 12. Beslag med djurornamentik. 2: 1.

Fig. 13. Till de mer unika föremålen hör denna lilla mansfigur av silver från vikingatid. 2: 1.

Dräkten är antydd genom fina ristade linjer såväl på fram- som baksida, och figuren har troligen varit avsedd att ses från alla håll. Händerna är knutna och det finns spår, troligen av järn, i dem. Frågan är om han hållit något i händerna, vapen eller redskap, men detta får bli spekulationer.

Ett litet profilerat lejonhuvud tillhör en exklusiv grupp (Larsson & Hårdh, i tryck, Fig. 14). Liknande i något större format sitter på välkända vikingatida selvbågar från Danmark, och andra som använts som remändesbeslag är kända i Sydsandinavien, bl.a. från Gorm den gamles grav i Jelling. Ornament av detta slag tycks höra hemma i synnerligen prestigefyllda sammanhang. Från Uppåkra kommer ytterligare ett huvud av samma typ, fast mindre och i enklare utförande. Det har suttit på ett nu fragmentariskt föremål, kanske ett spänne.

Detektorfynden från Uppåkra visar på platsens stora betydelse och på aktiviteterna där. Bland detektorfynden finns ett så stort antal av vissa smyckeformer att det sammantaget

är fler än vad som hitintills varit kända i Skåne. Mängden av föremål, den höga kvaliteten, tecknen på handel och hantverk samt den långa kontinuiteten talar för en boplat utöver det vanliga.

Några koncentrationer med detektorfynd kan urskiljas, och de är knutna till de områden som har de mäktigaste kulturlagren. Flera av de föremål som kommit fram vid detektorsökning kunde man förvänta i fyndrika gravar. Även om det bevisligen förekommer

gravar inom boplatsoområdet, är detta inte förklaringen till fyndrikedomen. Liknande fyndsituationer uppträder på flera danska lokaler utan att några gravar belagts (Nielsen & Petersen 1993; Watt 1991; Jørgensen & Pedersen 1996; Tornbjerg 1997). Föremålen har istället utgjort de värdesaker vilka nedlagts i gropar invid eller i huset som skydd mot stöld och som fått ligga kvar eller glömts bort och sedan plöjts upp till ytan.

Dektorsökningen har av prioriterings-skäl endast i begränsad omfattning berört järnföremål. Ifall det stora antalet utslag för järn beaktats, skulle detta avsevärt ha begränsat avsökningarna. Endast inom ett parti har järnutslag tagits med. Det gäller en begränsad yta i utkanten till ett område med mäktiga kulturlager. Här har ett 10-tal lans- och spjutspetsar från äldre järnålder tillvaratagits vid ytavsökning. Genom detektorsökning framkom ytterligare spetsar. Några av spetsarna visar på en medveten destruktion genom omvridning eller böjning av samma slag som förekommer i offernedläggningar. Detta tyder på att det funnits en offerplats i direkt anslutning till en boplatstyta. Fynden tycks dock inte kunna knytas till någon fuktmark. Troligen är det så att ritualer under äldre järnålder förlades utomhus, medan de under yngre järnålder främst utfördes i stora hallbyggnader (Fabech 1991: 287 ff.).

Ytfynd

Från jordägarna har vi fått information om hårdrester, men också om ansamlingar av lerklining och sten. En amatörarkeolog har regelbundet besökt platsen under en femtonårig period. De metallföremål han tillvaratagit, merparten utgörs av järn, ger samma bild som detektorfynden med en koncentration till vendel- och vikingatid. Av särskilt intresse är ett fynd av en s.k. guldgubbe, ett knappt frimärksstort och mycket tunt guldbleck med en stämplad människofigur (Fig. 15). Guldgub-

Fig. 14. Odinsfigur i brons. 2: 1.

ben är i detta fall en avbildning av en kvinna som framför sig håller en bägare, samma form av bägare som man på andra guldgubbar ser mannen dricka ur. Guldgubbar sätts i samband med kult, men dess verkliga användning är oklar. Kanske har de använts som en form av »tempelpengar».

Ytfyndsmaterialet omfattar också glaspärlor, fragment av glasbägare och bronsmycken. Inom ett begränsat område har rester från en kamverkstad i form av horn- delar men också av fragmentariska kammar daterade till äldre järnålder påträffats. Detta antyder att specialiserade hantverk kan ha förekommit tidigt på boplatsen.

Borrningar

För att få en uppfattning om kulturlagrens tjocklek, sammansättning och utbredning har borrningar genomförts över stora delar av fornlämningsområdet. Kulturlager med en mäktighet på två meter finns inom begränsade ytor. Inom fyra ytor finns omfattande partier där kulturlagret överstiger 1 meter i mäktighet (Fig. 3). Mellan dessa ytor finns kulturlager med en mäktighet av minst 0,5 m. Genom ingående dokumentation av borrhärnorna framgår att den sammansatta lagerbild som kunde beläggas på 1930-talet med ler- och sotlinser förekommer inom betydande delar av kulturlagret.

Arkeologiska undersökningar

De inledande arkeologiska utgrävningarna har medvetet varit av begränsad omfattning. Den första på våren 1996 avsåg att klarlägga Storehögs ålder och relation till bosättningen. Flera alternativa dateringar förelåg. Högen har en storlek som väl överensstämmer med de rikligt förekommande högarna i Sydvästskåne daterade till äldre bronsålder. Från 1878 omnämnes ett gravfynd från en högundersökning i Uppåkra (Bruzeliuss 1878). Föremålen daterar gravläggningen till romersk

Fig. 15. En »guldgubbe», i detta fallet ett guldbleck med en kvinnofigur. 4: 1.

järnålder. Ifall det gravfyndet härrör från någon av de båda bevarade högarna är dock osäkert. Storehög kunde också vara fundamentet för ett medeltida försvarstorn, en s.k. motte-anläggning

Det var därför viktigt att förstå högens förhållande till boplatsen. Högen är belägen på den högsta punkten i området. Kan den ha varit av betydelse vid valet av boplatsläge? Ett schakt upptogs, vars ena ände förde in i högens yttre del. Kulturlagren var av mycket begränsad omfattning i anslutning till högen. Man synes medvetet ha undvikit att utnyttja/besudla området i anslutning till högen. Detta tyder på att högen haft en speciell innebörd i relation till järnåldersbosättningen. Inga fynd av boplatsslämningsar uppträdde i högmanteln. Om högen anlagts på ett sent stadium i bebyggelseperioden skulle högfyllningen ha innehållit boplatsslämningsar. Den plana ovasidan och de branta sidorna motsvarar profilen för högar uppförda under järnåldern.

Endast tre meter från högfoten framkom rester efter kantkedjan till ytterligare en hög. Det finns uppgifter om en hög som redan på 1700-talet skulle ha varit bortodlad (Fjellander 1964).

Två mindre utgrävningar har utförts under våren 1997. Den ena anslöt till platsen för den huskonstruktion som undersöktes 1934. Avsikten var att fastställa ifall förändringar av den övre kulturlagerbildens hade förekommit. Inom ett parti som inte odlats sedan 1930-talet förekom inte någon påtaglig påverkan, medan fortsatt åkerbruk i direkt anslutning till schaktet försänkt ytnivån med ungefär 20 cm, vilket bör ha skadat ynnära anläggningar.

Den andra undersökningen omfattade ett tvärsnitt genom en vall i södra delen av boplatsen. Vallen visade sig vara av sen ålder – sannolikt tillkommen vid fastighetsetablering i samband med skifte på 1700- eller 1800-talet. Under vallen fanns ett kulturlager vars undre del innehöll härdrester och lerlager daterade till 100-talet e. Kr., dvs. äldre romersk järnålder.

Planerade insatser

Detektorsökning och borrhningar fortsätter. Områden med svartfärgad jord i St. Uppåkras närhet avsöks för att fastställa ifall det förekommer mindre, närbelägna boplatser. Även en avsökning av Gullåkra mosse ett par kilometer öster om Uppåkra planeras (Fig. 2). I Gullåkra mosse har vid torvtäkt föremål från såväl brons- som järnålder påträffats (Stjernquist 1996: 108 ff.).

S.k. geofysiska mätningar inom utvalda områden utförs också. Mätning av det elektriska motståndet och avvikelser av magnetfältet ingår, liksom avsökning med s.k. markradar. Genom dessa mätningar hoppas vi kunna spåra eldstäder, lergolv, stenläggningar, diken, brunnar, smedjor och nedgrävningar. Boplatsen har en omfattning av ca 40 hektar, och endast en liten del kan bli föremål för utgrävning. Detektorsökning i kombination med borrhningsresultat och geofysiska mätningar kommer förhoppningsvis att underlätta valet av de för undersökning mest intressanta ytor.

De grävningstekniska svårigheterna i Uppåkra måste beaktas. Förutom av den komplicerade lagerföljden försvåras utgrävningen av att jorden innehåller en hel del lera som försvårar sällningen av uppgrävt material. Stolpfärgningar kommer att bli ytterst svåra att urskilja i de mörka kulturlagren. Detta medför att en speciell och tidskrävande grävningsteknik måste tillämpas.

Flera olika frågor önskar vi få svar på. En av de viktigaste berör utvecklingen av boplatsen. Tillhör merparten av eller hela den bevarade lagerföljden äldre järnålder, som vid utgrävningsplatsen från 1930-talet, eller kan det inom vissa ytor finnas bevarade lager från yngre järnålder? Detta har stor betydelse för att förstå hur och när det uppträtt förändringar. Är det verkligen så att de fyra första århundradenas bosättning resulterade i tjocka kulturlager, medan bosättningen under yngre järnålder, 400-talet till slutet av 900-talet, endast avsatt ett tunt lager som plöjts sönder? I så fall bör detta innebära att sättet att använda boplatsen påtagligt förändrats vid järnålderns mitt.

Genom boplatssområdet löper en västskånsk huvudväg från Helsingborg till Trelleborg. Troligen har den använts redan under förhistorisk tid. Vägen går rakt igenom Uppåkraboplatsen, och vi får en utmärkt möjlighet att undersöka vägens relation till bebyggelsen. Vi hoppas också kunna granska en passage över en bäck med en mindre våtmark strax söder om boplatssområdet. Här kan det finnas rester efter en bro eller ett stenlagt vad.

En genomgång av de äldsta lantmäterihandlingarna från 1700-talet har utförts av kulturgeografen Mats Riddersporre. I en preliminär rapport pekar han på flera intressanta förhållanden att undersöka vidare med olika insatser (Riddersporre 1996). I södra delen av boplatssområdet går gränsen mellan Stora och Lilla Uppåkra. På båda sidor om gränsen – perifert i förhållande till 1700-talsbebyggel-

sen – finns beteckningen Toftåkrar, namn som brukar beteckna övergiven bebyggelse (Fig. 3). Detta kan tolkas så att bebyggelsen under vikingatid låg i anslutning till dessa åkrar. Därefter skedde en uppdelning och de två byarna uppstod. Eftersom båda byarna finns omnämnda i kung Knut den heliges donationsbrev till domkyrkan i Lund år 1085, måste delningen ha skett tidigare.

En annan aspekt som i hög grad är värd att följa upp arkeologiskt gäller kyrkan, som inte är belägen i den kända radbyn utan söder därom (Fig. 3). Vid mitten av 1800-talet revs stenkyrkan från 1100-talet och ersattes av ett tegeltempel. Kanske stenkyrkan hade en föregångare i en träkyrka som kan ha tillhört en storgård. Åkern omedelbart sydost om kyrkan bär på 1700-talskartan namnet Dynnegårdsåkrarna, vilket kan antyda en äldre storgårdsplacering. Av speciellt intresse är att ett relikskrin i form av ett litet krucifix påträffades vid detektorsökning strax norr om kyrkan (Fig. 16). Relikskrinet härrör troligen från tyskt område och dateras till 1000-talet. Kanske det en gång tillhörde träkyrkan?

Läget för Uppåkra nära Lund är också en aspekt av betydelse att närmre undersöka (Fig. 2). Såväl vikingatida myntfynd som smycken anger att Uppåkras betydelse som handels- och hantverksplats upphör ungefär samtidigt som Lund etableras under den allra sista delen av 900-talet. Rimligen kan man i detta spåra ett medvetet ingrepp av den danska kungamakten i samarbete med den kristna kyrkans representanter. Man har velat etablera ett nytt maktcentrum i Skåne på synavstånd från det gamla. Därmed bibehölls en nära anknytning till en gammal organisationsform, men också ett tydligt avståndstagande från den tidigare centralplatsen för politisk makt, handel och hantverk samt hednisk religionsutövning. Därmed kan Uppåkra uppfattas som »ett Lund före Lund».

Fig. 16. Relikskrin – ett enkolpion – i form av ett krucifix. 3:4.

Till de inledande undersökningarna i Uppåkra har anslag erhållits från Berit Wallenbergs Stiftelse, Crafoordska Stiftelsen, Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen och Åke Wibergs Stiftelse. För huvudprojektet *Samhällsstrukturen i Sydsverige under järnåldern* har anslag erhållits från Riksbankens Jubileumsfond. Artikelförfattarna önskar framföra ett stort tack för dessa anslag. Ett speciellt tack går till den grupp amatörarkeologer från Bornholm som med sin metalldetektorsökning givit undersökningarna en lovande start. Vi vill också tacka de amatörarkeologer som bidragit med fynd och värdefull information.

Referenser

- Arrhenius, O. 1934. Fosfathalten i skånska jordar. *Sveriges Geologiska Undersökning Årsbok* 28: 3. Stockholm.
- Berlin, H. Benfynden från järnåldersboplatser i Uppåkra. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1936. s. 139–141. Lund.
- Björhem, N. & Säfvestad, U. 1993. *Fosie IV. Bebyggelsen under brons- och järnålder*. Malmöfynd 6. Malmö.
- Bruzellius, N. G. 1878. *Arkeologisk beskrifning öfver Bara härad*. Utgiven av I. Ingers 1974. Lund.
- Callmer, J. 1986. To Stay or to Move. Some Aspects of the Settlement Dynamics in Southern Scandinavia in the Seventh to Twelfth Centuries A.D. with special

- Reference to the Province of Scania, Southern Sweden. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1985–1986, s. 167–208. Lund.
- 1991. Platser med anknytning till handel och hantverk i yngre järnålder. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.), *Hövdingesamfund og Kongemagt. Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII: 2*, s. 29–47. Aarhus.
- Fabech, C. 1991. Samfundsorganisation, religiøse ceremonier og regional variation. *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid*. s. 283–303. Aarhus.
- 1993. Skåne – et kulturelt og geografisk grænseland i yngre jernalder og i nutiden. *Tor* vol. 25, s. 201–245. Uppsala.
- 1994. Reading Society from the Cultural Landscape. South Scandinavia between Sacral and Political Power. Nielsen, P. O., Randsborg, K. & Thrane, H. (eds.), *The Archaeology of Gudme and Lundeberg. Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991*. Arkæologiske Studier Vol. X, s. 169–183. København.
- Fjellander, S. 1964. En krönika vid Uppåkra och Flackarps kyrkas hundraårshögtid. Alla helgons dag 1964. *Arv och förnyelse* 1964.
- Hjelmqvist, H. 1955. *Die älteste Geschichte der Kulturpflanzen in Schweden*. Opera Botanica Vol. 1:3. Stockholm.
- Jørgensen, L. 1995. Stormandssæder og skattefund i 3.–12. århundrede. *Fra Fortid og Nutid* 1995:2, 83–110.
- Jørgensen, L. & Pedersen, L. 1996. Vikinger ved Tissø. Gamle og nye fund fra et handels- og håndværkscenter. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1996, s. 22–36. København.
- Larsson, L. & Hårdh, B., Uppåkra – ett hövdinga- eller kungasäte. *Fornvännen*. I tryck.
- Nielsen, K. H. & Petersen, P. V. 1993. Detektorfund. Hvass, S. & Storgaard, B. (red.), *Da klinger i muld... 25 års arkæologi i Danmark*, s. 223–227. Aarhus.
- Nylén, E. & Lamm, J. P. 1978. *Bildstenar*. Visby.
- Petersen, P. V. 1994. Excavations on Gudme-sites with Treasure Finds 1984–91. Nielsen, P. O., Randsborg, K. & Thrane, H. (eds.), *The Archaeology of Gudme and Lundeberg. Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991*. Arkæologiske Studier Vol. X, s. 30–40. København.
- Ramqvist, P. H. 1991. Perspektiv på regional variation och samhälle i Nordens folkvandringstid. Fabech, C. & Ringtved, J. (red.), *Samfundsorganisation og Regional Variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXVII, s. 305–318. Aarhus.
- Riddersporre, M. 1996. Uppåkra – en diskussion med utgångspunkt i de äldsta lantmäterikartorna. *META* 1996, no. 3, 13–32. Lund.
- Stjernquist, B. 1951. *Vä under järnåldern*. Skrifter utgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund, vol. XLVII. Lund.
- 1996 Uppåkra, a Central Place in Skåne during the Iron Age. *Lund Archaeological Review* 1995, s. 89–120. Lund.
- Tesch, S. 1992. House, farm and village in the Köpinge area from Early Neolithic to the Early Middle Ages. Larsson, L., Callmer, J. & Stjernquist, B. (eds.), *The Archaeology of the Cultural Landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region*. Acta Archaeologica Lundensia 4:19, s. 283–344. Lund.
- Tornbjerg, S. Å. 1997. Fra gubernes verden. *Skalk* 1997:3, s. 6–10. Højbjerg.
- Vifot, B. M. En hustomtning från den förromerska järnåldern i Skåne. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1934, s. 174–187. Lund.
- Vifot, B. M. Järnåldersboplatsen vid Uppåkra. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1936, s. 97–139. Lund.
- Watt, M. 1991. Sorte Muld. Hövdingesæde og kultcentrum fra Bornholms yngre jernalder. Mortensen, P. & Rasmussen, B. M. (red.), *Hövdingesamfund og Kongemagt. Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII:2*. s. 89–107. Aarhus.

Circulaire n:o 269

– en unik möjlighet att bedöma skrivkunnigheten i Lunds stift år 1825

Av Anders Nilsson

Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet

Cirkuläret

Under 17- och 1800-talen skötte församlingsprästerna en stor del av den offentliga förvaltningen, som registrering av födslar, dödsfall, giftermål m.m. Dessutom ålades de tillfälliga eller sporadiskt återkommande uppgifter, som i stor utsträckning kom via domkapitlet med hjälp av speciella »Circulaire till Vördige Presterskapet». Dessa kunde innehålla både stort och smått: befallningar från Kungl. Maj:t och stiftsgemensamma frågor, men också uppmaningar till hjälpinsatser åt präster som råkat i nöd, bokanmälningar m.m. Circulaire n:o 269 i Lunds stift från 1825 var just av den karaktären. Det innehöll en kunglig befallning om kollekt till de dövtummas institut, uppgifter om att nya formulär för befolkningsstatistiken hade utkommit, meddelande om att stiftets prästmöte 1825 skulle ställas in, bokanmälningar, uppmaningar till stöd åt en präst vars gård brunnit ner samt om kollekt till förmån för ett nytt kyrkobygge. Dessutom fanns som punkt nr 2 följande befallning:

»På nådig befallning anmodas samteliga Herrar Prostar och Kyrkoherdar att, en hvar för sitt Pastorat, rörande undervisningsverket inom det samma, åt Härads-Prostarne öfverlemna nogran Tabellarisk uppgift efter nedanstående förskrifna Formulär, så tidigt att Contracts-Prostarna kunna hinna i sammandrag, efter samma formulär, en hvar för sitt Contract, härstädes aflemna redovisning öfver förhållandet inom den 1 instundande December.»

Det »förskrifna formuläret» visade tydligt vilka uppgifter som skulle samlas in. Det gällde antalet skolor, typ av skola och undervisningsform; vidare antal barn som gick i skola, hade enskild undervisning eller som helt saknade undervisning. Så långt var detta formulär bara ett i raden som försökte ge en bild av hur undervisningsväsendet var beskaffat. Men sedan kom de båda sista uppgifterna: Hur många av prosteriets invånare över 15 år kunde respektive kunde inte läsa och skriva?

Detta utgör det första kända försöket att få uppgifter om hela befolkningens kunskaper i dessa elementära färdigheter. Man kände nog till att mycket stora delar av befolkningen var läskunnig. Redan 1686 hade prästerskapet ålagts att noga tillse att alla deras församlingsmedlemmar själva kunde läsa Bibelns ord och Luthers förklaringar. Kontrollen skedde via de välkända husförhören. Men att kartlägga skrivfärdigheterna, det var något nytt. För att förstå varför även skrivkunnigheten började uppmärksammas kan en bakgrundsbeskrivning vara nödvändig.

Bakgrunden till skrivkunnighetens framväxande

Under 1700-talets senare del fanns ett betydande intresse för »folkupplysningen» i Sverige. Under inflytande av kontinentens upplysningsfilosofer växte uppfattningen fram att alla människor kunde och borde utvecklas i seder, moral och bruk. För att åstadkomma detta krävdes emellertid ett ordentligt

upplysnings- och uppfostringsprogram riktat mot de unga.¹ 1768 tillsattes en uppfostringskommission med uppgift att undersöka hur man kunde förbättra undervisningen för allmogens barn på landet. Av det begränsade antalet uppgifter som lämnades in framgår klart att det var dåligt ställt med folkundervisningen. På många håll var det klockarens uppgift att även sköta barnundervisningen, men det var långt från ovanligt att undervisningen sköttes av »bräckliga krigsmän, förståndiga hustrur eller gatehusmän» – eller att det inte förekom någon egentlig undervisning alls.²

Intresset från centralt håll om folkundervisningen fortsatte i början av 1800-talet. Inte mindre än tre nya uppfostringskommissioner tillsattes 1812, 1825 och 1839. Den sistnämnda var ett led i den utrednings- och förhandlingsverksamhet på riksplanet som ledde fram till beslut om folkskolans införande 1842.

Det fanns alltså under perioden en stort intresse »uppifrån» för undervisningsfrågor. Samtidigt fanns emellertid ett motstånd till att låta folkundervisningen omfatta annat än elementär läskunnighet och katekeskuskap. Redan inför 1768 års uppfostringskommission hade många representanter för det högre prästeståndet motsatt sig alla försök till en förbättrad folkundervisning, och efter 1815 fick en konservativ tradition där enbart läskunnighet och katekeskuskap förespråkades övertaget i debatten.³ Vid tiden för *Circulaire* n:o 269 uttalade t.ex. en kulturpersonlighet som Esaias Tegnér (då biskop i Växjö) sig mycket förklenande om bönders behov av andra kunskaper.⁴

Det stora intresset »uppifrån» behöver inte betyda att folkundervisningen faktiskt förändrades särskilt mycket. Ett exempel på det är den skrivkunnighetskampanj som den svenska centralmakten satte in i det relativt nyeroövade Skåne omkring 1700 med syfte att

försvenska befolkningen. Effekterna kan följas i några bevarade katekismilängder; där framgår det att kampanjen visserligen hade en viss inledande framgång, men att befolkningens nyförvärvade skrivkunnighet snabbt gick tillbaka efter några år.⁵

Däremot kan man spåra tendenser till ökad skrivkunnighet bland vissa grupper hos landsbygdsbefolkningen från 1760-talet. Detta kan inte kopplas samman med någon uppifrån initierad kampanj utan måste ses som uttryck för en ökad efterfrågan »underifrån» på skriftfärdighet. Man kan ställa sig frågan varför efterfrågan ökade, och det rimliga svaret är att läs- och skrivkunnighet började bli något användbart och inte enbart ett led i religiös och moralisk uppfostran.

Närmare bestämt handlar det om en i vid mening »kommersiell» användbarhet av läs- och skrivkunnighet – inom vissa grupper, främst bland självägande bönder.⁶ Under 1760-talet påbörjades storskiftet, som fick ett relativt stort genomslag i sydvästra Skåne. Detta medförde en delvis ny situation för jordägare, där sedvänja i ökande utsträckning ersattes av skrivna överenskommelser. Processen fick förnyad fart under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet, delvis på grund av lagar och förordningar⁷, delvis på grund av en ökad kommersialisering och specialisering inom jordbruket. Förändringarna innebar att överenskommelser, som tidigare hade baserats på muntliga avtal, sedvänja, gruppträck och ett fåtal skrivna kontrakt, nu till övervägande del blev av skriftlig natur. Skiftena var omfattande byråkratiska procedurer och de medförde också, tillsammans med den ökande nyodlingsverksamheten, ett ökat kreditbehov. Den ökande kommersialiseringen innebar att allt fler bönder hade kontakt av olika slag, inklusive skriftlig, med handelsmän, men också att mer folk anställdes på gårdarna och att skrivna anställningskontrakt blev vanligare. Det blev till fördel för bonden

att själv kunna läsa och tolka förordningar, kartor och inlagor av olika slag och att kunna läsa, förstå och själv sätta samman kontrakt. Där det tidigare varit tillräckligt för bonden att vara »rituellt» läskunnig (kunna läsa kända texter ur bibel och katekes) blev det nu i ökande utsträckning en fördel att vara funktionellt läs- och skrivkunnig (läsa och förstå okända texter och själv kunna producera skreven text).

Det fanns alltså anledning för självägande bönder i synnerhet att skaffa sig färdigheter i funktionell läsning och i skrivning. Någon »vuxenutbildning» var det knappast frågan om, utan bönderna satsade på sina barns förkovran. Det innebar att den vanligt förekommande hemundervisningen, där barnen lärde sig att läsa kända texter, kompletterades med en mer omfattande, avgiftsbelagd skolgång. Efter enskiftets införande i Skåne (fr.o.m. 1803) ökade efterfrågan på funktionell läs- och skrivkunnighet ytterligare. Ett stort antal skolor började byggas i socknar dominerade av självägande bönder från c:a 1810, och vid ungefär samma tidpunkt började nya exemplarsamlingar (s.k. förlagor) användas vid skrivövningarna. I de nya förlagorna fanns, förutom de religiöst präglade texter som varit allenarådande tidigare, även texter av praktiskt slag. Det kunde handla om förlagor till arbetskontrakt, jordköp, brev till handelsmän m.m.⁸

Det fanns således både ett folkligt intresse och ett upplysningsideal som verkade för en utökad elementär utbildning bland allmänheten. 1812 års uppfostringskommitté hade bl.a. som uppgift att utarbeta en ny skolordning. Förslaget, som inte lämnades förrän 1825, var emellertid mycket urvattnat. Den viktigaste punkten var att undervisningen på landsbygden skulle förbli varje enskild sockens angelägenhet och att någon skolstadga därför inte författades.

Dock gjordes en ny översyn av folkunder-

visningens tillstånd genom uppföljarens, 1825 års kommittés, försorg. Ett frågeformulär skickades ut till domkapitlen, där uppgifter skulle lämnas om antal skolor, barn i skola, lärare, m.m. Uppgifter om skrivförmåga krävdes inte in av kommittén, men som man skrev i betänkandet från 1828, hade domkapitel och präster uppfattat frågorna på olika sätt och de inlämnade svaren var inte enhetliga.⁹

Det ligger nära till hands att förmoda att Lunds domkapitel, och särskilt biskop Faxe med sitt stora intresse för undervisningsfrågor, tog tillfället i akt och såg till att även skrivkunnighetens utbredning inom stiftet blev kartlagd. I resten av landet gjorde sockenprästerna noggranna anteckningar i husförhörslängderna om folks läskunnighet – men inte om skrivförmågan. I Lunds stift hade emellertid prästerskapet börjat föra systematiska anteckningar även om sockenbornas *skrivförmåga* i husförhörslängderna fr.o.m. 1813. Visserligen var det inte alla präster som verkligen fyllde i denna uppgift, men det fanns förutsättningar i många socknar att kunna lämna de begärda uppgifterna.

Formuläruppgifternas tillförlitlighet och användbarhet

Någon sammanställning för hela stiftet har inte stått att finna, varken i domkapitlets arkiv eller i biskop Faxes bevarade papper. Överhuvudtaget finns det mycket stora luckor i det bevarade material som förvaras på Landsarkivet i Lund. Efter en systematisk genomgång av arkiven för de skånska kontrakten har några sammanställningar återfunnits. De gäller Albo och Järrestads, Frostas, Onsjös, Rönnebergas samt Vemmenhögs kontrakt. För dessa finns tabellariska uppställningar sockenvis enligt Cirkulär n:o 269. Uppgifter om just skrivförmåga saknas dock helt för några socknar (där har sockenprästerna förmodligen inte kunnat lämna uppgifter) och för

ett par socknar är uppgifterna uppenbarligen felaktiga (antalet läskunniga plus ej läskunniga skiljer sig avsevärt från antalet skrivkunniga plus ej skrivkunniga). Trots dessa brister finns uppgifter för 78 landsförsamlingar med c:a 36.400 personer och för två städer – Landskrona och Simrishamn – med tillsammans 2.338 personer. Totalt finns således uppgifter om läs- och skrivkunnighet för nästan 40.000 personer över 15 års ålder året 1825. Undersökningsområdet framgår av kartorna.

Troligen utgör detta det största material för att uppskatta andelen läs- och skrivkunniga för ett tvärsnitt av befolkningen som överhuvudtaget existerar för Sverige under första hälften av 1800-talet. Men eftersom det utgörs av sammanställningar för ett speciellt ändamål, har materialet en del brister ur den nutida forskningens synvinkel. Sålunda är det inte uppdelat efter kön. Vi kan alltså inte, enbart utifrån detta material, säga något om eventuella skillnader mellan mäns och kvinnors läs- och skrivkunnighet. Uppgifterna är inte heller åldersfördelade, och det finns inte någon indelning som skulle kunna användas för en analys av läs- och skrivkunnigheten inom olika sociala och ekonomiska grupper.

Materialet tillåter emellertid en diskussion om eventuella regionala skillnader mellan de fem kontrakten och om skillnader mellan stad och landsbygd, och eftersom redovisningen gjorts sockenvis kan man också gå ett steg längre. Professor Gunnar Fridlitzius har klassificerat de flesta socknarna i Skåne efter dominerande jordägare. I en del socknar till-

hörde huvuddelen av jorden gods; sådana socknar kallas här frälesocknar. I andra socknar dominerades jordägandet av självägande bönder; de kallas här bondesocknar. I ytterligare en del fall var ingendera av dessa båda kategorier dominerande; sådana socknar kallas obestämda¹⁰. Med hjälp av denna indelning kan således eventuella skillnader i läs- och skrivkunnighet analyseras mot bakgrund av socknarnas socio-ekonomiska karaktär.

Det finns anledning att behandla materialet med försiktighet. Vi vet inte hur bra underlag sockenpräster hade för sina uppgifter. En tidigare undersökning på sockennivå tyder på att bara i ungefär en socken av tre finns anteckningar om skrivkunnighet i husförhörlängderna.¹¹ I materialet till *Circulaire* n:o 269 finns emellertid uppgifter för 80–90 procent av socknarna i de fem kontrakten. Det kan bara bli en spekulaton, men det ligger nära till hands att antaga att präster, som undlåtit att ta reda på om deras församlingsmedlemmar var skrivkunniga eller ej i samband med husförhören, inte gärna ville tillstå det när uppgifter krävdes in från domkapitlet. Det kan därför i många fall tänkas att uppgifterna om skrivkunnighet är bedömningar – eller gissningar – av prästen snarare än en uppgift om det faktiska antalet.

Detta illustreras även av ett av de övergripande resultaten. Som framgår av tabell 1 angavs läskunnigheten till 100 procent i städerna och 99 procent på landsbygden! Inte bara de båda stadsförsamlingarna utan också 33 socknar rapporterade 100 procents läskunnighet.

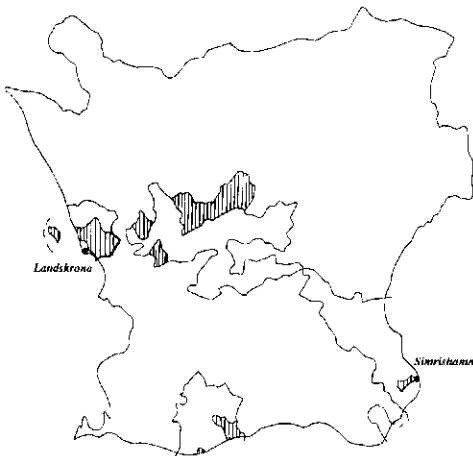
Visserligen var skolväsendet relativt väl utbyggt i Skåne vid den tidpunkten¹², men dessa värden måste betraktas som orimligt höga. För att närmare visa detta kan det finnas anledning att kort sammanfatta forskningsläget.

*Forskning om tiden före *Circulaire* n:o 269*

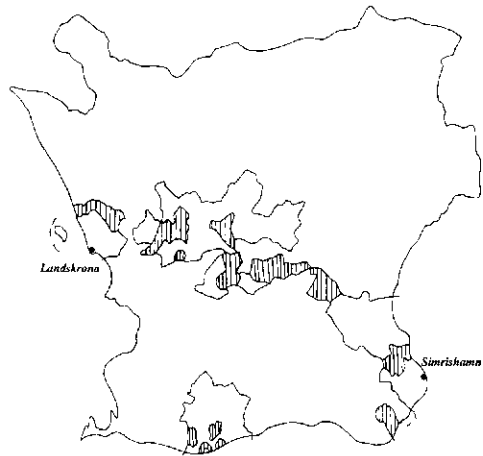
Egil Johansson visade i ett banbrytande arbete att läskunnigheten förvisso var mycket hög

Tabell 1. Läs- och skrivkunnighet i städerna och på landsbygden 1825.

	Andel	
	Läskunniga, %	Skrivkunniga, %
Stad	100	42,3
Landsbygd	98,8	13,3

Karta 1. Socknar med *hög* andel skrivkunniga.
Heldragen linje – undersökningsområdet.
Streckat område – socknar med hög andel skrivkunniga.

Karta 2. Socknar med *låg* andel skrivkunniga.
Heldragen linje – undersökningsområdet.
Streckat område – socknar med låg andel skrivkunniga.

vid 1800-talets början, men att 90 procent måste anses som en övre gräns för andelen läskunniga.¹³ Sven-Åke Selander har anfört skäl till att andelen kanske var så pass låg som 75–80 procent för Skånes del,¹⁴ och Nilsson & Svärd¹⁵ visar att c:a 77 procent av den vuxna landsbygdsbefolkningen i Skåne var läskunnig vid den tidpunkten. Inte förrän vid slutet av 1800-talet förefaller värden på 98–99 procent troliga.¹⁶ Det finns alltså all anledning att misstänka att de flesta präster var (alltför) generösa i sin tolkning av anteckningarna i husförhörslängderna av menighetens förmåga att läsa. Frågan är om de har hanterat skrivkunnigheten på samma sätt.

Det första problemet är då vad som avses med »skrivkunnig». I den internationella forskningen anses förmåga att åstadkomma en egenhändig namnteckning vara en tillräckligt bra indikator på en persons skrivkunnighet. Det står emellertid utom allt tvivel att de svenska prästerna hade högre krav än så för att uppgä en person som skrivkunnig. Undersökningar på ett svenskt material (giftomannasamtycken) visar att kring 1825 kunde c:a 40 procent av befolkningen skriva

en egenhändig namnteckning. Det råde stora skillnader mellan män och kvinnor. Mindre än en tredjedel av kvinnorna skrev sin namnteckning, medan åtminstone hälften av männen gjorde det.¹⁷ En studie baserad direkt på husförhörslängderna visar emellertid på mycket lägre nivåer av skrivkunnighet. Enligt den studien hade prästerna inte antecknat mer än 10 procent av landsbygdsbefolkningen som skrivkunnig. Det råde mycket stora skillnader mellan olika delar av befolkningen. Män hade antecknats som skrivkunniga i mycket större utsträckning än kvinnor, 15 procent respektive 3 procent. Bland männen fanns det stora skillnader mellan bonde- respektive frälsesocknar. I bondesocknarna var andelen skrivkunniga män tre gånger så stor som i frälsesocknarna.¹⁸

Tillsammans med ytterligare andra studier av läs- och skrivkunnighetens betydelse i ett jordbrukssamhälle som genomgick kraftiga förändringar¹⁹ får vi en ganska god bild av skrivkunnighetens utbredning i olika samhällsskikt på landsbygden under början av 1800-talet. Den var mest utbredd bland de självägande (manliga) bönderna i bonde-

socknar. Låt oss då se vad Circulaire n:o 269 ger för bild av skrivkunnighetens utbredning.

*Övergripande resultat från
Circulaire n:o 269*

Andelen skrivkunniga på landsbygden kan beräknas till 13 procent. Detta ligger på ungefär samma nivå som tidigare resultat. I städerna var skrivkunnigheten enligt cirkuläret 42 procent. Det finns inga egentliga svenska undersökningar att jämföra med, men skillnaden gentemot landsbygden förefaller rimlig. Det rådde stora skillnader mellan land och stad med avseende på den omedelbara nyttan av att vara skrivkunnig. I städerna var hantverk och handel vanligt förekommande sysselsättningar och likaså var de flesta administrativa funktionerna knutna till städerna. I de flesta sådana sysselsättningar var det nödvändigt, eller åtminstone en stor tillgång, att själv kunna göra anteckningar av olika slag. På landsbygden däremot var den direkta nyttan av skrivkunnighet begränsad. För flertalet fanns det få tillfällen att skriva något, och när gedigna skriftfärdigheter behövdes, t.ex. för att sätta ihop en skrivelse till någon myndighet eller för att upprätta ett sockenstämmoprotokoll, vände sig de flesta på landsbygden till prästen, klockaren eller nämndemannen. Som ovan framgått ökade dock användbarheten av skrivkunnighet. Skiftesrörelsen, ökad kommersialisering, mer komplexa kreditförbindelser etc. medförde att fördelarna med att vara skrivkunnig blev allt

mer tydlig bland de grupper som var indragna i förändringsprocesserna. Det gällde främst, men inte enbart, självägande bönder.

I allmänhet fanns det också skillnader i tillgången på undervisning i skrivning. Städerna var ganska väl försedda med skolor; Landskrona hade tre och Simrishamn fem. Men den skillnaden ska inte överdrivas; alla socknar i undersökningen rapporterar att de har minst en skola, och inte mindre än 21 landsbygdssocknar hade tre skolor eller fler. Flest skolor i de fem kontrakten hade Gustavs socken med åtta skolor. Skolorna hade emellertid delvis olika funktion på land och i stad. Det kostade extra avgifter att låta sitt barn få undervisning i skrivning,²⁰ och det var i första hand föräldrar som kunde se att deras barn skulle få användning för den färdigheten som var beredda att ta de utgifterna. Det finns därför anledning att tro att även om antalet skolor inte var påtagligt mycket större i städerna, så var tillgången på skrivundervisning det. Men också på landsbygden varierade förhållandena avsevärt. Det gällde med avseende på tillgången till skolor och skrivundervisning, men även beträffande incitamenten till att låta sina barn bli undervisade i skrivning. Det är därför intressant att titta lite närmare på den regionala spridningen av skriftförmågan.

I tabell 2 visas kontraktens genomsnittliga skrivkunnighet samt den maximala variationen inom varje kontrakt, dvs. socknen med lägsta respektive högsta andelen skrivkunniga i varje kontrakt.

Tabell 2. Skrivkunnighet på landsbygden, kontraktssvis.

Kontrakt	Andel skrivkunniga, %	Lägst andel skrivkunniga på sockennivå, %	Högst andel skrivkunniga på sockennivå, %
Frosta	8,6	2,9	19,3
Albo och Järrestad	11,0	1,7	25,3
Vemmenhög	14,9	1,4	33,6
Onsjö	17,1	5,6	40,0
Rönneberga	19,3	2,9	30,7

Som synes är spridningen inom kontrakten mycket större än mellan dem. Vi kan emellertid se att skrivkunnigheten var mer utbredd i de kontrakt som ligger utmed Skånes västkust, medan däremot Frosta, som ligger mitt inne i landskapet, uppvisar den lägsta nivån. Det förefaller rimligt med tanke på att områdena utmed kusten – särskilt västkusten – var de mest kommersialiserade och moderniserade områdena. I det inre av Skåne var kontakterna med omvärlden något mer begränsade.

Om skillnaderna mellan kontrakt främst är en följd av fler omvärldskontakter bör detta kunna observeras även på sockennivå. Möjligheten att det är så har testats på ett enkelt sätt för de båda kontrakt där det finns städer. Socknarna i Rönneberga och Albo och Järrestad har delats upp i två grupper. Stadsnära socknar är de som helt eller främst ligger maximalt 10 km från respektive stad, medan övriga kallas perifera. Det visar sig att vi kan observera de förväntade skillnaderna, särskilt för Rönnebergas del. Där är skrivkunnigheten i de stadsnära socknarna 24,7 procent mot 10,9 för de perifera. I Albo och Järrestad är skillnaderna mindre, men de finns där: 13,8 respektive 10,2 procent. Närheten till en stad ökade andelen skrivkunniga i socken.

Resonemanget om att kontakter med omvärlden stimulerade fler att lära sig skriva kan utvidgas till att omfatta inte bara stadsnära utan också övriga kustnära socknar.²¹ Antalet socknar kan delas upp i två nästan lika stora delar: de 36 kustnära socknarna, där hela eller huvuddelen av socknen är belägen inom 10 km från kusten, och de 42 inlandssocknarna. I de kustnära socknarna var 14,3 procent av befolkningen skrivkunnig, vilket är något men inte mycket mer än inlandssocknarnas 12,6 procent. Dessa genomsnitt är emellertid känsliga för inverkan av extremvärden. Om man tar bort de tre socknar som har den högsta andelen skrivkunniga och de tre som har den

lägsta andelen från beräkningarna för vardera gruppen, blir skillnaden tydligare. Då blir andelen skrivkunniga fortfarande 14,3 procent för de kustnära socknarna, men den minskar till 11,2 för inlandssocknarna.²² Möjligheterna till kontakter med omvärlden spelade tydligen en viss roll för hur stor andel av socknens invånare som lärde sig att skriva.

Områden med hög respektive med låg andel skrivkunniga

Resultaten hittills är därför i linje med den kunskap vi redan har om skrivkunnighetens fördelning. Men skillnaderna mellan t.ex. kustnära socknar och inlandssocknar är faktiskt liten. Det ger anledning att ställa frågan var socknar med den högsta respektive lägsta andelen skrivkunniga var belägna och se om det går att hitta något annat mönster. Landsbygdssocknarna har därför delats upp i kvartiler, där kvartil 1 innehåller de 19 socknar som har den lägsta andelen skrivkunniga och kvartil 4 de 19 socknarna med den högsta andelen. Skillnaderna är stora mellan grupperna, se tabell 3.

Vi kommer här att koncentrera uppmärksamheten på kvartilerna 1 och 4. Nästan hälften av socknarna i kvartil 4, med den högsta andelen skrivkunniga, utgörs av stadsnära socknar (se karta 1). Dock hamnar bara en av socknarna i Simrishamns omland, Järrestad, i den översta kvartilen. De övriga sju stadsnära socknarna i kvartilen hör till Landskronas omland. Vi vet från andra undersökningar att skrivkunnigheten också var mycket utbredd i de angränsande socknarna Saxtorp och V.

Tabell 3.

Kvartil	Andel skrivkunniga, %	Antal personer
1	4,8	9.143
2+3	12,0	19.471
4	26,5	7.830

Karaby.²³ De ingår i en sockentyp som kan betecknas som kommersialiserade. De hade relativt goda kommunikationsmöjligheter och var indragna i en omfattande handel med främst spannmål med köpmän från närbelägna städer. Även synen på jordäggande hade förändrats där. Skiftena hade fått ett tidigt och snabbt genomslag, både storskiftet på 1760- och 1770-talen och framförallt enskiftet åren efter 1803. De var dessutom dominerade av själväggande bönder, som själva kunde dra fördel av de nya möjligheter som öppnades.

Ytterligare några socknar i kvartil 4 tillhör sydvästra Skånes slättområde. De ligger mellan Trelleborg och Ystad, men utan att tillhöra någondera stadens direkta uppland. En av dessa, Ö. Vemmenhög, var en frälsesocken och de övriga fyra är obestämda. Ö. Vemmenhög utgör, tillsammans med N. Svalöv, ett av de tydliga exemplen på att skrivkunnigheten kunde vara ganska utbredd även i frälsesocknar. Detta är ett resultat som går stick i stäv med tidigare forskningsresultat och som diskuteras närmare nedan.

Avslutningsvis finns en geografisk gruppering av socknar med en hög andel skrivkunniga strax norr om Ringsjön (Röstånga, Billinge, Hallaröd och N. Rörum). Området ligger mitt i Skåne och hade inte särskilt goda kommunikationer. Det lämpar sig heller inte särskilt väl för spannmålsodling i större skala, så möjligheten att bli indraget i kommersiell verksamhet av det slaget var liten. Däremot är det fullt tänkbart att en mer diversifierad ekonomi hade börjat växa fram av det slag som senare skulle känneteckna t.ex. Göinge och Sjuhäradsbygden, nämligen viss spannmålsodling kompletterad med arbetsvandringar och med tillverkning av allehanda bruksföremål för försäljning i slättområdena. I en sådan ekonomi, där den kommersiella verksamheten blir allt viktigare, kan skrivkunnighet i ökande utsträckning bli användbar. En egenskap delar området emellertid

med det sydvästra slättområdet – det domineras av själväggande bönder.

Finns det då några gemensamma drag i de socknar som uppvisar låg skrivkunnighet? De ligger väl spridda i de fem kontrakten (se karta 2), men ett intressant drag är att flera socknar med låg skrivkunnighet ligger omedelbart utanför de stadsnära socknarna. Det kan tyda på att de små städernas dynamiska effekter på landsbygden var geografiskt begränsade. Vidare finns ett sammanhängande område med låg skrivkunnighet i socknarna söder och väster om Ringsjön. Området är av slättkaraktär men saknade goda kommunikationer med omvärlden. De naturgeografiska förutsättningarna för att utveckla en ekonomi komplementär med det expansiva spannmålsodlande området i sydväst var begränsade. Området är dessutom i stor utsträckning dominerat av gods. Detta anknyter till ett resultat som erhållits i tidigare undersökningar: att skrivkunnigheten var mindre utbredd i frälse- än i bondesocknar. Materialet från *Circulaire* n:o 269 modifierar dock den bild som tidigare framkommit, vilket diskuteras i det följande avsnittet.

Bonde- respektive frälseförsamlingar

I en tidigare studie av skrivkunnighetens utbredning, som baserades direkt på husförhörslängder i 24 skånska socknar 1813–1835, konstaterades stora skillnader mellan bonde- och frälsesocknar, åtminstone för männens del. I bondesocknarna var nästan 25 procent av männen skrivkunniga mot knappt 7 procent i frälsesocknarna. Däremot var mycket få kvinnor antecknade för skrivkunnighet i husförhörslängderna i båda sockentyperna, det handlade om knappt två procent.²⁴ Detta värde kan förefalla betänkligt lågt, men man får komma ihåg att det var förenat med extra kostnader att låta sina barn lära sig att skriva och att denna kostnad nog sågs som en form av investering i den allt värdefullare förmå-

gan att ha en »kommersiell» läs- och skrivkunnighet. Det är inte osannolikt att det nästan uteslutande var blivande husbönder som familjer tog den extra kostnaden för. I husförhållsstudien skattades skrivkunnigheten, för både män och kvinnor sammantaget, till drygt 13 procent i bondesocknarna och drygt 4 procent i frälsesocknarna

Socknarna i 1825 års material kan också fördelas på bonde- och frälsesocknar. Men här ingår också ett antal socknar, där antingen jordägandet var ungefär jämnt fördelat mellan de båda kategorierna eller där klassificering inte har gjorts (s.k. obestämda). Det är förhållandevis många socknar som är obestämda, 38 st, men det återstår 23 bonde- och 17 frälsesocknar som utgör basen för jämförelserna. I tabell 4 har skrivkunnigheten i de båda sockentyperna beräknats efter det att inverkan av extremvärden har eliminerats genom att socknen med den högsta respektive lägsta andelen skrivkunniga i varje sockentyp har uteslutits.²⁵

Tabellen visar att det fanns avsevärda skillnader i andelen skrivkunniga mellan bonde- och frälsesocknar, oavsett vilket källmaterial som används som underlag för beräkningarna. Andelen var betydligt högre i bonde-socknar trots att tillgången till organiserad undervisning sannolikt var bättre i frälsesocknar.

Enligt cirkulärets uppgifter var antalet barn per skola lägre i frälsesocknar än i bonde-socknar, 31 mot 37, vilket kan betyda att undervisningskvaliteten var något högre i frälsesocknarna. Samtidigt var andelen barn som saknade undervisning eller bara hade hemundervisning högre i bondesocknarna (49 procent mot 44 procent). Det var alltså en större andel av barnen i frälsesocknar som gick i skola 1825. Då hade ändå skillnaderna börjat jämnas ut; efter 1810 byggdes betydligt fler skolor i bondesocknar än i frälsesocknar.²⁶

Tabell 4. Skrivkunnighet i bonde- respektive frälsesocknar.

	Bonde-socknar	Frälsesocknar
<i>Enligt Circulaire n:o 269</i>		
Antal socknar	21	15
Andel skrivkunniga (%)	14,2	10,6
<i>Enligt husförhållsstudien</i>		
Antal socknar	14	10
Andel skrivkunniga (%)	13,1	4,2

De flesta vuxna i socknarna lärde sig att läsa och eventuellt skriva under en tid när tillgången på organiserad undervisning generellt sett var betydligt bättre i frälsesocknar. Skillnader i tillgången på undervisning kan alltså inte förklara skillnader i skrivkunnighet. Den avsevärt högre skrivkunnigheten i bonde-socknar tyder emellertid på att det var delvis olika typer av undervisning som bedrevs i de båda sockentyperna och att det var en större andel barn i bondesocknar, åtminstone bland pojkarna, för vilka föräldrarna ansåg det vara värt de extra utgifterna för skrivundervisning. Det stärker uppfattningen att det främst var de självägande bönderna som såg fördelarna med och var beredda att betala kostnaderna för skrivkunnighet.

Tabell 4 visar emellertid också betydligt mindre skillnader mellan bonde- och frälsesocknar än vad tidigare skattningar givit vid handen. Andelen skrivkunniga i bondesocknar enligt Circulaire n:o 269 är nästan identisk med den skattning som gjorts på husförhållslängder, och den mycket goda överensstämmelsen tyder på att det skattade värdet ligger nära det verkliga. Skattningen för frälsesocknar är emellertid mycket högre enligt cirkuläret. Visserligen finns det anledning att misstänka att prästernas inrapporterade uppgifter ligger »i överkant», men det finns ingen anledning att tro att det fanns kvalitetsskillnader i inrapporteringen mellan bonde- och

fräsesocknar. Det finns därför inga möjligheter att direkt avgöra vilken av de båda skattningarna som ligger närmast det verkliga värdet för samtliga fräsesocknar i regionen. Uppgifterna från 1825 gör att man kan ifrågasätta om mycket stora skillnader mellan bonde- och fräsesocknar verkligen förelåg.

Avslutning

Circulaire n:o 269 har på några punkter ökat eller fördjupat kännedomen om skrivkunnighetens utbredning under 1800-talets början. Bearbetningen av materialet bekräftar att det bara var en liten andel av befolkningen som var funktionellt skrivkunnig, det tycks inte ha rört sig om mer än 15 procent. Fördelningen var mycket ojämn.

Uppgifterna styrker vad man tidigare bara har kunnat ha gissningar om: att skrivkunnigheten var ganska väl utbredd i städer. Landskrona och Simrishamn var små och saknade högre utbildningsanstalter, men drygt 40 procent av befolkningen var skrivkunnig. Även i de omgivande landsbygdsocknarna var skrivkunnigheten hög, särskilt i Landskronas fall, vilket tyder på att en relativt stor andel av befolkningen där var indragen i sådana kommersiella eller administrativa verksamheter som var knutna till städerna. Detta har för övrigt gällt hela den sydvästra delen av Skåne, som dominerades av självägande bönder. Dessa hade, sedan slutet av 1700-talet, i ökande utsträckning blivit indragna i ett finmaskigt nät av kommersiella och administrativa verksamheter, där det var en fördel för den enskilde bonden att vara funktionellt läs- och skrivkunnig: spannmålshandel, skiften, köp och försäljning av jord, kredittransaktioner.

En motsvarande utveckling förefaller ha ägt rum i de delar av Skåne som hade motsvarande socio-ekonomiska karaktär, dvs. dominerades av självägande bönder, och som ekonomiskt kompletterade spannmåls-

odlingen på slätterna. I de områden som det finns uppgifter om i Circulaire n:o 269 var den funktionella läs- och skrivkunnigheten förhållandevis hög i skogsbygden. (Tyvärr finns inga uppgifter för den mer omfattande skogsbygden, Göinge.) Den ökande produktionen i slättbygden, stimulerad av handel och skiften, möjliggjorde en ökad försäljning från skogsbygden av varor (redskap, hushållsföremål, timmer m.m.) och arbetskraft. Den ökande kommersiella aktiviteten kan även här ha medfört att allt fler kontakter togs, en del skriftliga, vilket skulle kunna förklara den höga skrivkunnigheten i området.

Den funktionella skrivkunnigheten var mindre utbredd i fräsesocknar. Visserligen kan man utgå ifrån att överskottsproduktion, t.ex. spannmål, från dessa socknar i stor utsträckning var en del av den kommersiella utbytet, och jord skiftades även i fräsesocknar. Men – och det är den avgörande skillnaden – här fattades de flesta besluten av godsägarer/förvaltaren, inte av självständiga bönder. Incitamenten var därför svagare för de flesta fräsebönder att lägga ner resurser på att förse sina barn med en kommersiellt och administrativt användbar skrivkunnighet. Något motsvarande kan ha gällt i de bondesocknar vars överskottsproduktion inte var komplementär med slättbygdens och som därför ännu inte dragits in i några kommersiella nätverk i så stor utsträckning.

De ovanstående resonemangen gäller genomsnitt och nivåskillnader. Skillnaderna i andelen skrivkunniga, även mellan närbelägna socknar, var ibland mycket stora. Detta kan inte gärna förklaras på annat sätt än att individuella initiativ var betydelsefulla. Viljestarka präster kan ha underlättat – eller försvårat – barnens skrivundervisning. Andra inflytelserika män som godsägare och framgångsrika skattebönder kan också ha varit avgörande för undervisningens omfattning och inriktning i en viss socken. Mer eller

mindre slumpmässiga faktorer är därför viktiga vid tolkningen av andelen skrivkunniga i en viss socken, och uppgifterna i Circulaire n:o 269 ger ingen handledning här. Överhuvudtaget gäller att cirkuläret ställer fler frågor än vad det ger svar på. Men så är det med alla intressanta material – de kastar ett visst ljus över det förflutna, men lockar också till fördjupade undersökningar.

Artikeln har tillkommit inom ramen för forskningsprojektet »Skrivkunniga bönder – jordbruksomvandlingens entreprenörer?», finansierat av Riksbankens Jubileumsfond, projektnr 94/351. Ett stort tack till personalen vid Landsarkivet i Lund för vänlighet och hjälpsamhet, till Ellen Carlsson för ett utomordentligt excerperingsarbete samt till Lars Pettersson och Patrick Svensson för kloka synpunkter under arbetets gång.

Noter

- ¹ Lindmark, D., *Uppfostran, undervisning, upplysning. Linjer i svensk folkskoleundervisning före folkskolan*. Album Religionum Umense 5, Umeå 1995.
- ² Klose, G., *Folkundervisningens finansiering före folkskolan*, lic. avhandling vid Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet, 1992. Citatet är en del av svaret från landshövdingen i Västmanlands län.
- ³ Lindmark, D. a.a.
- ⁴ »Hvarje annan kunskap anses icke blott umbärlig utan äfven ofta mer skadlig än gagnande.» Cit. från Hägg, G., *Den svenska litteraturhistorien*, Stockholm/Borås 1996.
- ⁵ Johansson, E., *The History of Literacy in Sweden*, Educational reports no 12, Umeå Universitet, 1977.
- ⁶ Se Pettersson, L., »Reading and Writing Skills and the Agrarian Revolution: Scanian Peasants During the Age of Enclosure», *Scandinavian Journal of Economic History*, no 3, 1996.
- ⁷ De viktigaste var de förordningar som infördes i samband med förenings- och frihetsakten 1789, vilken innebar att bönder fick förvärva och besitta frälsejord, en-

skiftesförordningen 1803 och förordningen om laga skifte 1827.

⁸ Lindmark, D., a.a.

⁹ Klose, G., a.a.

¹⁰ För indelningsprinciper, se Fridlitzius, G., »Population, Enclosure, and Property Rights», *Economy and History*, vol. 22, no 1, 1979. I gruppen »obestämda» ingår även socknar som inte har klassificerats av Fridlitzius.

¹¹ Nilsson, A. & Svärd, B., »Writing ability and Agrarian Change in Early 19th Century Rural Scania», *Scandinavian Journal of History*, no 19, 1994.

¹² Klose, G., a.a.

¹³ Johansson, E. a.a.

¹⁴ Selander, S.-Å., *Livslångt lärande i den svenska kyrkoförsamlingen. Fleninge 1820–1890*, Malmö 1986.

¹⁵ Nilsson, A. & Svärd, B., a.a.

¹⁶ Pästændet bygger på att av de svenska Amerika-emigranterna var 98 procent läs- och skrivkunniga. Uppgifterna från Cipolla, C., *Literacy and Development in the West*, Baltimore 1969.

¹⁷ Nilsson, A., »Skrivkunnighetens utveckling under 1800-talet. Skattningar för landsbygdsbefolkningen i Skåne», *Lund Papers in Economic History*, no 42, 1995.

¹⁸ Nilsson, A. & Svärd, B., a.a.

¹⁹ Förutom de ovan refererade verken av Lars Pettersson, Daniel Lindmark och Gunilla Klose kan Patrick Svenssons kommande lic.-avhandling nämnas.

²⁰ Klose, G. a.a.

²¹ Hypotesen har jag lånat från Pettersson, L., a.a.

²² Resultatet påverkas bara marginellt om man istället tar de 2, 4 eller 5 socknarna med den högsta och den lägsta andelen skrivkunniga i vardera gruppen.

²³ Nilsson, A. & Svärd, B., a.a. Överhuvudtaget var en stor andel av befolkningen i sydvästra Skånes slättområde skrivkunnig.

²⁴ Nilsson, A. & Svärd, B., a.a.

²⁵ Uteslutandet av extremvärden har framförallt påverkat andelen skrivkunniga i kategorin frälsesocknar, där den minskar från 11,8 till 10,6 procent. Andelen minskar bara från 14,7 till 14,2 i kategorin bondesocknar. Resultatet påverkas bara marginellt, om ytterligare en eller två socknar med extremvärden i vardera kategorin tas bort ur beräkningarna.

²⁶ Nilsson, A. & Svärd, B., a.a.

Nya stenåldersfynd från norra Skåne

– den första kvartsboplatsen

Av Per Karsten & Bo Knarrström

Riksantikvarieämbetet UV Syd

I samband med fortsatta omlandsstudier inom det s.k. E4-projektet i norra Skåne inventerades i maj–juni 1997 sjösystemen mellan Eket och länsgränsen. Flera tidigmesolitiska lokaler återbesöktes och ytterligare boplatser påträffades. En av de mest intressanta nyfunna lokalerna ligger i anslutning till Naturskolan vid Hjälmssjöns östligaste del. Där hittades den första kvartsdominerade boplatsen i Skåne.

Inledning

Genom tidigare utförda inventeringar i norra Skåne har en hittills okänd utbredning av den tidigmesolitiska Maglemosekulturen kunnat beskrivas.¹ Närmare femton Maglemoseboplatser har hittats och ytterligare lika många innehåller allmänmesolitiskt material. Fräperande är den totala frånvaron av Kongemosekulturens ledartefakter och det sparsamma inslaget av Erteböllekultur. I den tidigmesolitiska materialsammansättningen kunde vi urskilja faser som i Danmark och i södra Skåne tillhör den äldre och mellersta delen av Maglemose, dvs. perioden ca 8500–7500 f. Kr.

Den nu avslutade inventeringsomgången berörde sjösystemen i anslutning till undersökningsområdets östligare del. Vattensystemen omfattar både stora och små sjöar med varierande djup och strandtopografi. Ett tiotal nya mesolitiska lokaler dokumenterades, varav några, bl.a. vid Vemmentorpsjön och Lärkesholmssjön, kan ges en snävtare datering till tidigmesolitikum. Det sparsamma fyndmaterialet från dessa svårinventerade mindre sjöar kan dock inte för närvarande användas i närmare diskussioner kring Nordskånes regionala stenålderskronologi. Däremot är lokalerna viktiga vad avser fortsatta studier kring demografi och bosättningsmönster i denna utforskade

del av Skåne. I sin helhet har omlandsstudien genererat 45 nya stenåldersboplatser (fig. 1).²

Stenhackorna från Rössjön och Västersjön

Vi har tidigare i Ale redovisat de omfattande tidigmesolitiska bosättningarna vid Västersjön och Rössjön. Dessa lokaler upptäcktes under loppet av endast en dags inventering, varför kompletterande besiktningar och materialinsamling ansågs nödvändigt. Den nya fältinsatsen utfördes även med anledning av de säsongsmässigt varierande vattennivåerna i sjöarna, vilka skapar skiftande besiktningsmöjligheter – förändringar som kan påverka sammansättningen och därmed tolkningen av materialet. Den tidigare bilden av en kraftfull tidigmesolitisk närvaro vid de båda sjöarna förstärktes ytterligare. Ett stort flintmaterial insamlades på de tidigare kända lokalerna (fig. 2). Av speciellt intresse är fynden av två stora stenhackor, varav den ena påträffades inom en boplats med fyndmaterial tillhörande äldsta Maglemosekultur. Den andra hackan tillvaratogs i den sydvästra delen av Rössjön på en boplats som också den sannolikt tillhör Maglemosekultur (fig. 3).

Stenhackan från Rössjön är 21 cm lång och väger 930 gram. Föremålet är tillverkat av diabas, har rundad egg och spetsig nacke. Hackan påträffades i ett strandhak ovanför

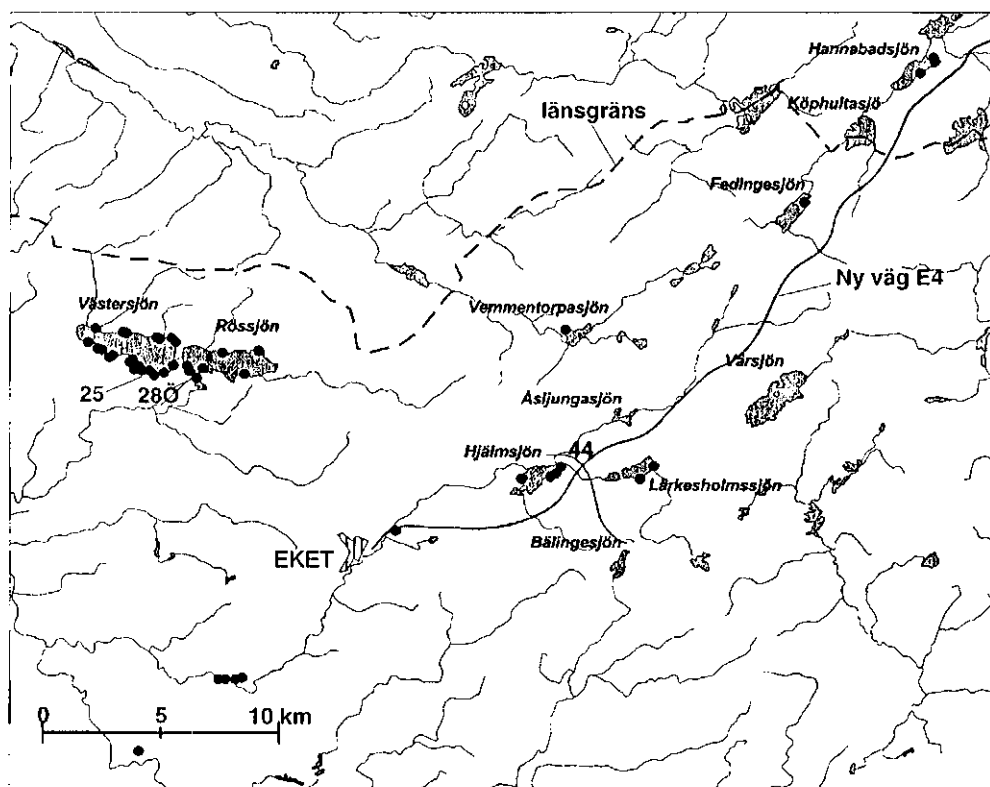

Fig. 1. Översiktskarta med de diskuterade boplatsema markerade.

vattenlinjen, varför ingen svallningspåverkan uppkommit. Detta gör också att tydliga brukskador kan ses i form av krosspår vid det runda eggpartiet. Stenhackan från Västersjön är 19 cm lång och väger 565 gram. Deponeringen i vattnet har medfört viss svallning, men föremålets spetsparti bär ännu tydliga spår av

användning. Hackan är svagt asymmetrisk i längdriktningen och saknar yxegg. Dessa attribut skiljer de båda grovt prickhuggna hackorna från de långa smäckra trindyxorna från senare mesolitiska perioder. Stenhackor är en föremålskategori som främst förknippas med den västsvenska Sandarnakulturen, sam-

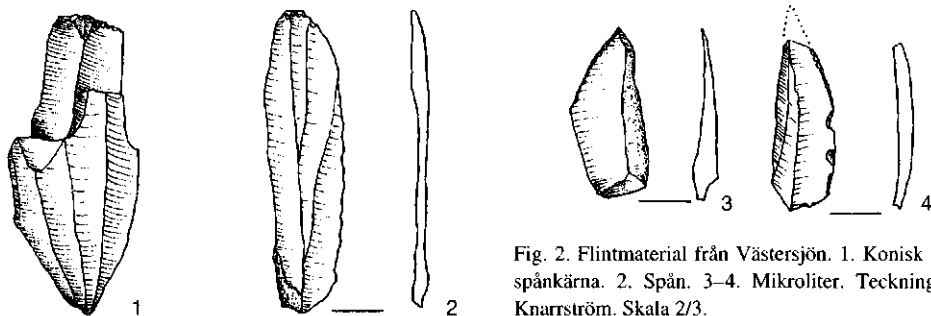

Fig. 2. Flintmaterial från Västersjön. 1. Konisk mikrosänkärna. 2. Spån. 3–4. Mikroliter. Teckningar Bo Knarrström. Skala 2/3.

tida med yngre Maglemose. De västsvenska stenhackorna karaktäriseras genom att flertalet uppvisar genomgående skafthål³ vilket de två nordskånska hackorna saknar.

Det finns många förklaringsmodeller om användningsområdet för de skafthålsförsedda mesolitiska hackorna. Grävkäppstyngder, statusobjekt eller föremål för rituellt bruk är återkommande tolkningar. Samtliga dessa hypoteser förutsätter någon form av skaftning. Hackorna från Västersjön och Rössjön passar inte in i dessa förklaringsmodeller. Dels är de grövre och avvikande i formen, dels saknar de skafthål. Föremålen representerar sannolikt också en äldre typ av stenverktyg, som kan ha haft helt andra användningsområden.

Vi har tidigare, genom analyser av fyndmaterial och studier av paleoekologi och demografi, argumenterat för jaktens stora betydelse under tidigmesolitikum i Nordskåne. Hackorna kan kanske passas in i en modell där tillvaratagandet och processandet av de stora köttrika djurens olika delar spelat en avgörande roll. Förutom kött, skinn och horn har den fettrika benmärgen haft mycket stor näringsmässig betydelse i alla dokumenterade jägarsamhällen. Märgen var en omistlig resurs som alltid togs tillvara. Ett belysande exempel från inlandseskimåerna i Alaska kan ge en fingervisning om hur stenhackorna kan ha använts: »Varenda smula kött, senor och fett skärs lös. Till sist klyver de benet med några slag av en sten eller yxhammare så

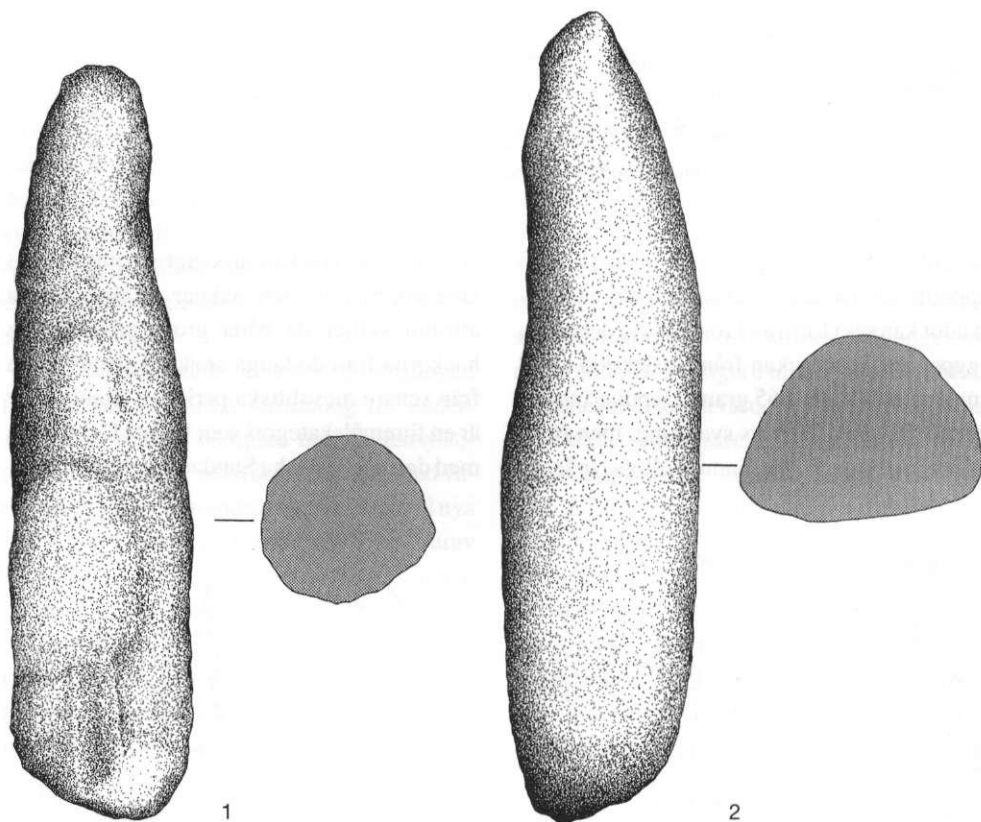

Fig. 3. Stenhackor. 1. Västersjön boplat 25. 2. Rössjön boplat 28. Teckningar Bo Knarrström. Skala 1/2.

skickligt att märgen ligger där oskadad. När måltiden är slut finns där bara några avskrapade ben kvar». ⁴ De båda hackornas tyngd och rundade eggpartier gör dem utomordentligt väl lämpade för bultning och krossning av ben. Verktyg av detta slag är också något som man kunde förvänta sig på de nord-skånska storviltjägarnas boplatser.

Hackorna eller »yxhammarna» utgör enstaka exempel på utnyttjandet av andra stenmaterial än flinta i Västersjön och Rössjön. Flintan utgör dock ett helt dominerande inslag i detta område, och vi förväntade oss en likartad fyndsituation när vi fortsatte vår inventering av sjösystemen i sydost.

Boplatsen vid Hjälm sjön

En sen junieftermiddag i Örkelljungatrakten, efter en inventeringsdag fylld av besvikelser, gjordes en sista ansträngning för dagen. I årets värsta åskväder klev vi ur bilen vid Naturskolans parkering, vackert belägen på en sandig plåtå i Hjälm sjöns östligaste del. Plikt-skyldigast och utan större förhoppningar förberedde vi en snabb kontroll av strandmiljön. En första inspektion var resultatlös, men i erosionen orsakad av det kraftiga regnet, spolades hundratals gnistrande kvartsskärvor fram. Även flintor i form av spånfragment, mikrosticklar och mikrospån påträffades. Det fyndförande området var begränsat till en yta av ca 10 x 30 m på den branta västslutningen.

Dateringen av lokalen är problematisk av flera skäl. Kvartsens svårtolkade fraktureningsmönster tillsammans med den tidsmässiga blandningen av olika tillslagningsmetoder utgör ett svagt underlag för kronologi. Denna problematik är välkänd framför allt från mellansvenska kvartsförande stenåldersboplatser. I Skåne har dock inte kvartsen uppmärksamats på samma sätt. Detta har sin naturliga förklaring i rikedom av högkvalitativ flinta och den ringa förekomsten av

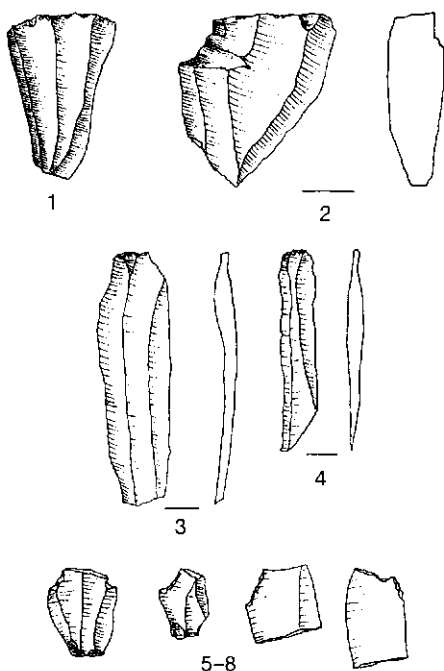

Fig. 4. Flintinventarium från Hjälm sjön boplat 44. 1. Konisk mikrospånkärna. 2. Fragment av konisk mikrospånkärna. 3-4. Spån och mikrospån. 5-8. Mikrosticklar. Teckningar Bo Knarrström. Skala 2/3.

lätåtkomlig kvarts i den skånska berggrunden. ⁵ Kvartsen förekommer dock som enstaka inslag på framför allt neolitiska boplatser, exempelvis i form av magring till keramik och i från Nordsverige importerade flathuggna spjutspetsar. ⁶

På Hjälm sjö boplatsen förekom även små bitar flinta blandade med kvarts materialet. Enstaka hela spån och mikrospån påträffades tillsammans med en intakt och en fragmentarisk konisk mikrospånkärna. Anmärkningsvärt är avsaknaden av pilspetsar, en föremålskategori som brukar utgöra ett dominerande inslag i de tidigmesolitiska boplatsermaterialen i Sydskandinavien. ⁷ Däremot tillvaratogs flera mikrosticklar, som tydligt visar på tillverkning av lancettmikroliter. ⁸ Detta förhållande indikerar att materialet tillhört en speciell tillverkningsplats inom en större boplatser-

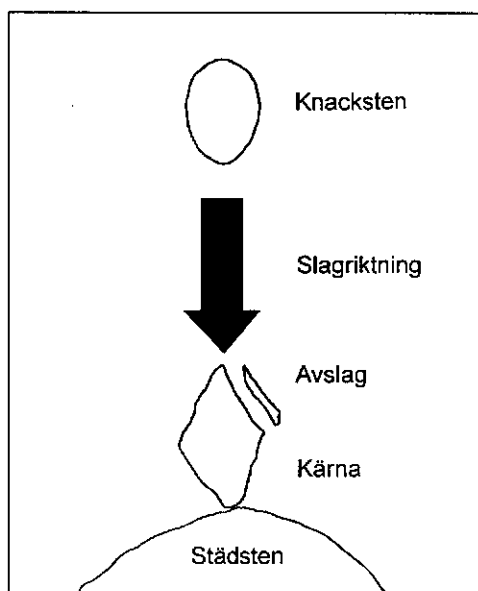

Fig. 5. Grunden för bipolär teknik.

yta. Utanför den besiktningsbara erosionszonen ligger ett delvis skogs- och mossbevuxet sadelläge som sannolikt utgjort den centrala delen av bosättningen.

Det övriga flintmaterialet utgörs av små flintor varav flera är kraftigt brända. Även om det diagnosticerbara flintmaterialet är litet, ger en närmare studie signaler om vilken kronologisk placering boplatserna har. Vid direkta jämförelser med de föremål som tidigare tillvaratagits på Maglemoseboplatserna vid Västersjön ses en mycket stor överensstämmelse, bl.a. i spånens utformning. Plattformarna, tillslagningsmetoden och spånkärnornas morfologi indikerar att det är fråga om samma flintteknologiska tradition. Även de koniska mikrospånkärnorna och mikrosticklarna ansluter väl till de tidigare fynden.

Flinttypologiskt tillhör boplatserna i Västersjö- och Rössjöområdet den äldre- och mellersta delen av Maglemosekulturen. Inslaget av kvarts har på dessa lokaler varit obefintligt, varför materialet antyder kontinuerlig tillgång på flinta och ett mobilt levnadsmön-

ter. Avsaknaden av ledartefakter från den yngre delen av Maglemosekultur och den efterföljande Kongemosekulturen är mycket tydlig. Med utgångspunkt i materialet från Västersjön kan därför en preliminär kronologisk placering för Hjälm-sjöboplatsens kvarts- och flintmaterial diskuteras. Om denna boplatserna varit en satellitlokal till Västersjöboplatserna bör det relativt korta avståndet – en dryg mil fågelvägen – ha resulterat i en likartad materialsammansättning. Om Hjälm-sjöboplatsen tillhört den äldre Maglemosekulturen, borde det mobila levnadsmönstret också här ha avspeglats i en total dominans för flintmaterial. Eftersom inga fynd antyder en datering till senare mesolitiska kulturer, bör således Hjälm-sjöboplatsen placeras i yngre Maglemosekultur, dvs. perioden ca 7500–6500 f. Kr.

Bipolär teknologi och kvarts

Norra Skåne innehåller i princip ingen naturlig flinta som kan användas för tillverkning av vapen och verktyg. I moränen ligger enstaka mycket små noder av flinta som utsatts för skador i anslutning till den senaste nedisningen. Nodulerna har oftast frostsprickor, vilket gjort dem helt obrukbara för de finare pilspetsstillverkningar som varit av central betydelse under Maglemosekulturens olika skeden. Som tidigare nämnts visar boplatserna vid Västersjön och Rössjön inga spår av kvartsutnyttjande. Hjälm-sjölokalen däremot indikerar en intensiv och även en teknologiskt driven kvartsanvändning.

Bipolär tillslagning innebär för flintans del att även små utjänta rester av tidigare spån- eller avlagskärnor ges fortsatt liv genom att man kan utvinna ytterligare vassa skärvor för exempelvis pilspetsar. Detta förhållande gäller också kvartsen, som vid bipolär tillslagning t.o.m. genererar fler hela avslag än vid annan bearbetning.⁹ En bipolär reduktion förutsätter ett stumt underlag, en städsten eller

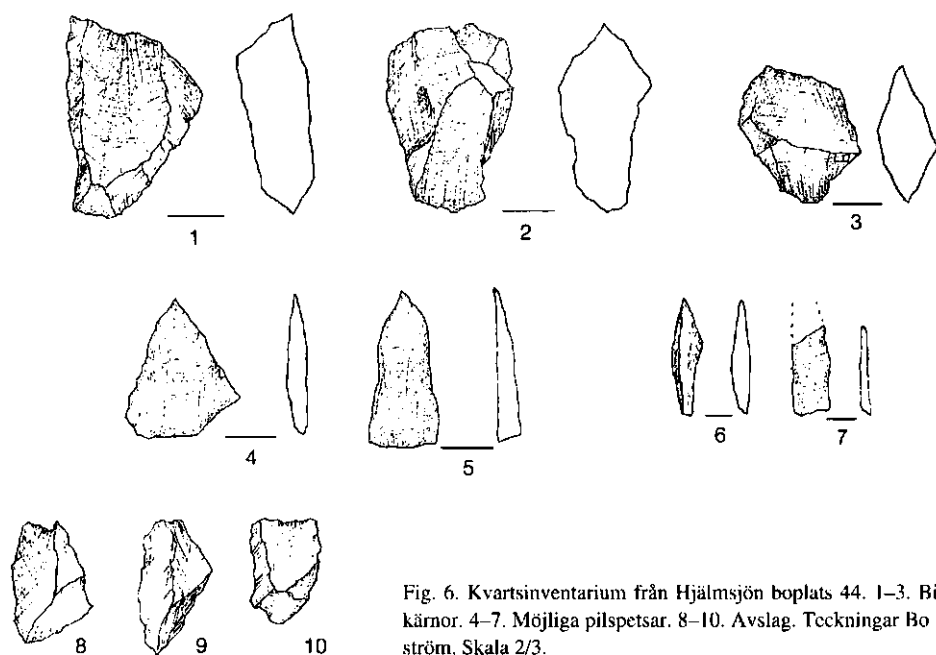

Fig. 6. Kvartsinventarium från Hjälmssjön boplatz 44. 1-3. Bipolära kärnor. 4-7. Möjliga pilspetsar. 8-10. Avslag. Teckningar Bo Knarrström, Skala 2/3.

berg i dagen, på vilket kärnan vilar.¹⁰ (fig. 5). Denna stembearbetningsmetod är något som vanligen återfinns i regioner där tillgången på spaltningssbara råmaterial är knapp. Mjölkkvartsen t.ex. har samma hårdhetsgrad som flinta, men spaltar sig inte lika generöst. Ofta spricker avslagen i flera delar och att tillverka mer komplexa föremål kräver mycket stor skicklighet. I norrländska material föreligger exempelvis både utsökta mikrospånkärnor och flathuggna spetsar av olika slag.¹¹ Regionala skillnader i kvartsartefakternas kvalitativa utformning bör nog dock i första hand förklaras med skillnader i råmaterialens sammansättning. Dessutom bygger ju ett skickligt hantverk primärt på tillgången av bra stenmaterial.

De kvarts-kärnor som påträffades i vår undersökning utgörs helt av bipolärt tillslagna kvartsstycken. Även några av flintorna har bearbetats bipolärt och ger därmed ytterligare indikation på en mycket knapp tillgång på

högkvalitativ flinta. En daterande ledartefakt, ett uppfriskningsavslag från en konisk mikrospånkärna, har vidarebearbetats bipolärt, vilket således kopplar samman flint- och kvartsmaterialen både stenteknologiskt och kronologiskt. Eftersom bipolära avspaltningar är tämligen oförutsägbara, blir avslagen och följaktligen även utformningen av pilspetsarna inte lika morfologiskt likartade som exempelvis i Danmark och södra Skåne. Därför måste en ökad tolerans för avvikelser i utformning och typologi accepteras tills boplatser med naturvetenskapliga dateringar föreligger. Detta gäller flintmaterial såväl som kvartsmaterial.

Kvartsens komplicerade fraktureringsmönster försvårar föremålsbestämning men även bedömning av de enskilda lokalernas karaktär. Vad gäller Hjälmssjöboplatzen visar den relativt höga mängden splitter och avslagsfragment på förekomsten av åtminstone en slagplats. Utgångspunkten för kvartsbear-

betningen har varit både moränmoduler och kvarts från klyft i berg. Den senare kategorin är av högre kvalitet och representerar sannolikt importerat råmaterial, kanske från kvartsutnyttjande grupper i norr där urberget oftare går i dagen. Boplatserna skulle därför kunna tolkas som en sydlig utpost av en småländsk tidigmesolitisk kvartsutnyttjande grupp, för vilka flintan utgjort ett exotiskt inslag.

Slutord

Den nu avslutade omlandsstudien längs väg E4 har sammantaget givit flera överraskande resultat. Det visar sig att norra Skåne utgjort ett centralt område för den tidigmesolitiska Maglemosekulturen i Sydsverige. Mycket stora fyndlokaler kan sättas in i ett system med stora basboplatser och lokaler av tillfällig eller specialiserad karaktär. Nya fyndkategorier är bl.a. de ovan beskrivna stenhackorna. Av stort vetenskapligt intresse är också upptäckten av den första kvartsdominerade boplatserna i Skåne. Med dessa resultat i ryggen går nu stenåldersprojektet in i en ny fas, där regelrätta arkeologiska provundersökningar av våtmarksmiljöer planeras inför väggbygget. Frågeställningar inför och inriktning av undersökningarna kan nu preciseras. Vi börjar få grepp om boplatsernas lokalisering i terrängen och det variationsrika material som kan förväntas.

Noter

- ¹ Karsten, P. & Knarrström, B. 1997 a. Norra Skåne – ett tidigmesolitiskt centrum. *Ale* 1996:4.
- ² Karsten, P. & Knarrström, B. 1997 b. Omlandsstudier. Inventering av stenåldersboplatser. I Wallin, L. et al. *Arkeologisk utredning från Örskelljunga till länsgården. Särskild arkeologisk utredning steg 1, väg E4, förbi Örskelljunga (Eket-Värsjö) och förbi Fagerhult (Värsjö-Köphult) samt väg 24, delen Bålinge-Västra Spång, Skåne*. UV Syd Rapport 1997:58. Författarna tackar projektledare Lasse Wallin som på alla sätt bistått stenåldersprojektet.
- ³ Gräslund, B. 1962. Skaftålstörsedda spetsredskap av sten. *TOR* Vol. VIII.
- ⁴ Ingstad, H. 1954. *Nunamiut. Bland Alaskas inlands-eskimåer*. S. 122. Stockholm.
- ⁵ Knarrström, B. 1997. I Karsten, P. (Red.). *Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förflutna*. Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 22.
- ⁶ Knarrström, B., Linderöth, T. & Söderberg, B. 1997. Väg 500. Rapport i manus.
- Hulthén, B. 1977. On Ceramic Technology during the Scanian Neolithic and Bronze Age. *Theses and Papers in North-European Archaeology* 6. Helsingborg.
- ⁷ Larsson, L. 1978. *Ageröd I: B – Ageröd I: D. A Study of Early Atlantic Settlement in Scania*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°. No 12. Lund.
- Dejn Johansson, A. 1991. *Barmosegruppen. Präboreale boplatserfund i Sydsjælland*. Aarhus.
- ⁸ Vang Petersen, P. 1993. *Flint fra Danmarks Oldtid*. Köpenhamn.
- ⁹ Callahan, E. et al. 1992. Frakturbilder. Kulturhistoriska kommentarer till det säregna sönderfallet vid bearbetningen av kvarts. *TOR*, Vol. 24. Uppsala.
- ¹⁰ Madsen, B. 1986. Nogle taxonomiske og nomenklatoriske bemærkninger til studiet af flintteknologi – eksperimentelt og arkæologisk. *Fjöltnir, Årg. 5. Hæfte 1*. Uppsala.
- ¹¹ Holm, L. 1991. *The Use of Stone and Hunting of Reindeer*. Archaeology and Environment 12. Umeå.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare. Tidskriften utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet (HSFR).

Brev och manus till redaktionen adresseras till arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 1998, 125 kronor, kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos skattmästaren, arkivarie Göran Larsson, Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., professor Anna-Christina Ulfspärre, Lund, v.ordf., arkivarie Elisabeth Reuterswärd, Lund, sekr., arkivarie Anders Persson, S. Sandby, v.sekr., arkivarie Göran Larsson, Lund, skattmästare, samt professor Hans Andersson, Lund, fil. dr Lars Berggren, Lund, professor Björn Berglund, Lund, 1:e antikvarie Gunilla Erikson, Kulturen, docent Siegrun Fernlund, Asmundtorp, docent Thomas Germundsson, Lund, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, docent Hjordis Kristenson, Lund, professor Lars Larsson, V. Nöbbelöv, Jämsmuseichef Monika Minnhagen-Alvsten, Kristianstad, f.d. länsmuseichef Bengt-Arne Person, Varberg, arkivarie Anders Salomonsson, Lund, docent Sten Skansjö, Lund, länsantikvarie Leif Stenholm, Karlskrona, professor Sven Tågil, Lund, Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

LARS LARSSON & BIRGITTA HÅRDH Uppåkra
– en central plats under skånsk järnålder

1

ANDERS NILSSON Cirkuläre n:o 269
– en unik möjlighet att bedöma skrivkunnigheten
i Lunds stift år 1825

15

PER KARSTEN & BO KNARRSTRÖM Nya stenåldersfynd
från norra Skåne – den första kvartsboplatsen

26

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-run – i
runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i
Skåne, Halland, Blekinge och Bornholm.